

STICHTING

BOUWHISTORIE
NEDERLAND

Nr. 50 • MEI 2011

NIEUWSBRIEF

BESTUUR, ADVISEURS EN DONATEURS

BESTUURSLEDEN SBN

voorzitter

drs. K.(Koos) de Looff
tel.: 0418-515228 (werk)
e-mail: kdellooff@deloitte.nl

secretaris

drs. H.P.(Henk) Jansen
Everard Foeckstraat 3
3515 ED Utrecht
tel.: 030-2860285 (werk)
tel.: 06-13033264
e-mail: henk.jansen@utrecht.nl
voor vragen, adreswijzigingen etc.:
e-mail: secretaris@bouwhistorie.nl

penningmeester

drs. F.A.C.(Frank) Haans
tel.: 024-3786742 (werk)
e-mail: f.haans@monumentenadviesbureau.nl

bestuursleden

drs. K.(Karel) Emmens
tel.: 0418-515228 (werk)
e-mail: k.emmens@kpnplanet.nl

drs. K.J.(Koos) Steehouwer
tel.: 035-6021295 (werk)
e-mail: kroos_soest@telfort.nl

dr. ing. R.(Ronald) Stenvert
tel.: 030-2881597 (werk)
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

ing. M.(Marjorie) Verhoek
tel.: 06-44505746
e-mail: marjorieverhoek@hotmail.com

administratie penningmeester

drs. C.(Connie) van den Broek
tel.: 024-3786742 (werk)
e-mail: c.vdbroek@monumentenadviesbureau.nl
gironummer SBN: 273441 t.n.v.
'penningmeester SBN' te Nijmegen

ADVISEURS

drs. J.M.H.(Jean) Penders
tel.: 030-2310743 (werk)
e-mail: j.penders@utrecht.nl

prof.dr.ing. D.J.(Dirk) de Vries
tel.: 033-4217238 (werk)
tel.: 06-52004921
tel.: 071-5272754 (Univ. Leiden)
e-mail: d.de.vries@cultureelerfgoed.nl

DONATEURS:

U kunt donateur worden van de SBN door jaarlijks minimaal € 15,- (€ 10,- voor studenten) over te maken op giro 273441, t.n.v. penningmeester SBN te Nijmegen. U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de SBN, van congressen en nieuwe publicaties door middel van de Nieuwsbrief. Deze verschijnt twee maal per jaar.

WEBSITE SBN:

www.bouwhistorie.nl
Hierop zijn oudere nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

INHOUD

NUMMER 50 · MEI 2011

Van het Bestuur.....	1
Beleidsplan SBN.....	3
Bond Nederlandse Bouwhistorici.....	4
Symposium <i>Bouwhistorisch onderzoek werkt</i>	5
Bouwhistorische Platforms:	9
13 oktober 2010.....	9
8 december 2010.....	14
16 maart 2011.....	17
Artikelen:	23
E.D. Orsel: <i>Oude Moeren, een signalering</i>	23
G.W.C. van Wezel: In Memoriam Ruud Meischke (1923 - 2010).....	27
Aankondigingen.....	29
Boekrecensies.....	30
Korstmossen en muurbloempjes.....	43

VAN HET BESTUUR

Monumentaal gebouw gaat straks de puincontainer in', aldus een grote kop boven een artikel in het NRC van 24 januari 2011. Het artikel was geschreven door SBN-bestuurslid (en oud-voorzitter) Koos Steehouwer. De kop had hij niet zelf erboven gezet, evenmin de redactionele inleiding. 'Alleen de gevel wordt nog beschermd', viel daarin te lezen.

Het artikel had betrekking op het voorstel van staatssecretaris Zijlstra om een aantal wijzigingen aan beschermde monumenten en voor een deel ook het bouwen in beschermde stads- en dorpsgezichten vergunningvrij te maken. De beroering die daardoor ontstond in de kringen van de monumentenzorg was aanzienlijk. Reacties varieerden van 'het zal in de praktijk wel meevallen' tot 'het einde van de monumentenzorg'. Het kabinetsbesluit van december 2010 dat werd genomen op grond van het voorstel van Zijlstra werd vanwege de ontstane commotie ook in de Tweede Kamer behandeld. SBN-voorzitter Koos de Looff had vooraf stevig gelobbyd om de bouwhistorische zaak onder de aandacht te brengen: verantwoordelijkheid van de eigenaar om zelf te bepalen wat vergunning plichtig is, zonder de monumentenzorger/bouwhistoricus in te schakelen, schaadt in de praktijk het monument op onherstelbare wijze. Naast zijn inspanningen richting de politiek schreef Koos in een stuk in de NRC

van 29 januari, dat hij ernstig betwijfelt of monumenteigenaren weten wat ze bezitten. Gebouwonderdelen worden immers in ruime mate op Marktplaats aangeboden, zo stelt hij.

De krantenartikelen en lobbyactiviteiten ten spijt heeft een 'servicemoment' tussen gemeente en eigenaar, dat de juridische vorm zou krijgen van een meldingsplicht, het niet gehaald. Veel grote gemeenten hadden dat servicemoment ook bepleit: het is al een vorm van deregulering ten opzichte van een vergunning, want minder regels en procedures is immers het doel, maar Kamervragen en een motie voor een servicemoment zorgden niet voor de gevraagde aanpassing van het Besluit Omgevingsrecht. Kritische vragen en zorgen over de 'in pandige veranderingen' (in slechts 6% van de monumentenbeschrijvingen zou het interieur worden beschreven) waren er ook bij de behandeling in een Eerste Kamercommissie. De staatssecretaris moet daar nog op reageren. De Raad van State zal ook nog een uitspraak doen over de aanpassing van de wetgeving, die per 1 januari 2012 zal gaan gelden.

Ondertussen organiseerde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op 16 februari een uitermate goed bezochte middag over bouwhistorie in de praktijk. Een kort verslag vindt u elders in dit nummer. Het was een mooi initiatief, met als aanleiding de presentatie van een brochure over hoe gemeenten het bouwhistorisch onderzoek kunnen stimuleren en tevens wettelijk en beleidsmatig kunnen verankeren. De SBN werkte mee aan de inhoud van de brochure, die een leesbare vertaling opleverde van een eerder verschenen juridisch document. De bouwhistoricus, de monumentenzorger, de opdrachtgever en de restauratie-architect kwamen die middag aan het woord. Zowel de sprekers als de vragenstellers uit het publiek plaatsten wel enige kanttekeningen bij de in gang gezette deregulering.

Het jaar 2011 is voor de SBN aanleiding stil te staan bij de eigen verjaardag. De oprichting in augustus 1991 betekent dat de Stichting dit jaar 20 jaar bestaat. Het bestuur kiest voor een Jubileumviering die onder meer bestaat uit een extra studiedag, te houden op vrijdag 16 december. We gaan natuurlijk terugblikken op wat er is bereikt in deze twee decennia, maar vooral ook vooruitblikken. Het beleidsplan van de SBN uit 2010 is de leidraad voor de toekomst. Ronald Stenvert vertelt in dit nummer meer over het plan. Ook op de jaarlijkse donateursdag dit jaar op zaterdag 18 juni, waarbij de Overijsselse hoofdstad Zwolle gastgemeente is, zal natuurlijk aan 20 jaar SBN aandacht worden besteed.

Over de eigen Nieuwsbrief: Jarenlang werd de rol van hoofdredacteur vervuld door Albert Reinstra. Toen hij die taak wilde overdragen werd Ronald Stenvert tijdelijk verantwoordelijk. Maar nu zal Arendie Herwig-Kempers het voortouw nemen voor de Nieuwsbrief. Het bestuur is zeer verheugd dat Arendie, die al redacteur was, nu de taak van hoofdredacteur op haar schouders neemt. Het bestuur heeft natuurlijk unaniem ingestemd toen Ronald haar voordroeg!

HENK JANSEN
SECRETARIS

BELEIDSPLAN SBN

Op de donateursdag in Alkmaar op 5 juni werd het eerste exemplaar van het beleidsplan van de SBN aangeboden aan Jos Bazelmans van de RCE. Sindsdien is het nogal stil geworden rondom dit beleidsplan. Een aantal exemplaren is inmiddels verspreid en het plan zelf is te vinden op de SBN website (www.bouwhistorie.nl). Het eerste jaar van het beleidsplan dat de periode 2010-2014 bestrijkt, ligt inmiddels achter ons. Reden om na te gaan hoe het met de voortgang staat.

Wat de algemene zaken betreft is het streven van de SBN om in de loop van 2011 de website te verbeteren en aan het eind van het jaar aandacht te schenken aan het twintigjarig jubileum van de SBN in de vorm van een extra dikke Nieuwsbrief. De hoofdmoot van het beleidsplan wordt gevormd door vier inhoudelijke beleidsvelden, te weten: *proces-kwaliteit*, *kennis*, *onderwijs en verbreding*. Samen omvatten deze velden het werkgebied waar de SBN zich de komende tijden op zal richten. Om handen en voeten aan dit beleidplan te geven, is inmiddels een uitvoeringsplan opgesteld. Dit is minder bureaucratisch dan het lijkt. In een klein Excel-bestandje zijn actiepunten en streefdata gezet. Van sommige actiepunten is bepaald dat ze een lange looptijd hebben en andere vereisen specifieke acties. De belangrijkste zullen hieronder kort aan de orde komen.

Onder de *proces-kwaliteit* vallen de zaken van wet- en regelgeving, richtlijnen, kwaliteitszorg en waardenkaarten. Over de wet- en regelgeving is de laatste tijd voldoende in de publiciteit verschenen, waarbij vooral de gemeenten nu (node) het voortouw moeten nemen. Bij de richtlijnen wordt bekeken waar en hoe die in een breder cultuurhistorisch verband zijn in te zetten. Over de kwaliteitszorg: zie de activiteiten van de Bond van Nederlandse Bouwhistorici (BNB) elders in deze nieuwsbrief. Wat betreft de waardenkaarten wordt door het Convent van Gemeentelijke Bouwhistorici en de SBN gewerkt aan een standaard. De ideeën hieromtrent zouden een goed onderwerp kunnen zijn voor een bouwhistorisch platform. Resultaten hiervan zouden mede kunnen dienen als input voor het thema 'Handreiking erfgoed en ruimte' van de RCE. Liefhebbers kunnen via Linked-in lid worden van de groep 'Erfgoed en ruimte'. Tot het beleidsveld *kennis* behoort de methodische grondslag van de bouwhistorie. Hieraan zal de nodige aandacht besteed worden in het jubileumcongres van de SBN dat samen met de RCE op 16 december zal worden gehouden. Daarnaast wordt door de SBN samen met het Convent gewerkt aan een opzet voor een 'onderzoeksaandacht bouwhistorie' die in december vaste vorm zal krijgen.

Wat betreft het beleidsveld *onderwijs* is er contact met de post-HBO opleiding bouwhistorie. Voor de vergroting van de kennis wordt gewerkt aan een boek

over Jongere Baksteen 1850-1965 dat rond het eind van het jaar zal verschijnen.

Wat betreft het laatste beleidsveld, dat van de *verbreding*, moeten nog de nodige stappen gezet worden. Over de relatie van de bouwhistorie met de moderne ontwikkelingen in het erfgoed zal binnenkort een visie worden ontwikkeld, waarvan in een komende nieuwsbrief verslag zal worden gedaan.

RONALD STENVERT

BOND NEDERLANDSE BOUWHISTORICI

Op 18 juni 2010 werd bij de notaris in Zaltbommel officieel de Bond Nederlandse Bouwhistorici (BNB) opgericht met als hoofddactiviteit 'de ontwikkeling en instandhouding van kwaliteitscriteria en kwaliteitsniveaus voor bouwhistorische onderzoekers, zowel particuliere als in overheidsdienst'. Het doel is het opzetten en instandhouden van een kwaliteitsregister voor bouwhistorici (m/v).

Na het vaststellen van de statuten en het huishoudelijk reglement werd door het oprichtingsbestuur een beroepscode vastgesteld (in eerste instantie ethische code genoemd) en als belangrijkste document de kwaliteitscriteria en toetsingskader. Op de statuten na zijn deze documenten inmiddels op de – tijdelijke – website van de bond gezet (www.bouwhistorici.nl).

Sindsdien is er achter de schermen hard verder gewerkt. De kwaliteitscriteria zijn beoordeeld door de SBN en het Convent van Gemeentelijke Bouwhistorici en zullen, na kleine aanpassingen binnenkort definitief gemaakt worden.

Daarmee wordt de fase van het vastleggen van deze kwaliteitsijking afgesloten. Ook aan het inschrijvingsformulier is gewerkt zodat bij de lancering van de definitieve website op interactieve wijze ingeschreven kan worden. Voor de beoordeling van de kandidaat-leden is een kwaliteitscommissie in het leven geroepen bestaande uit een extern lid werkzaam bij een Technische Universiteit en twee ervaren bouwhistorici.

Voor het bouwen van de website van de BNB is inmiddels een softwarebedrijf benaderd. Ter bestrijding van de kosten voor het opzetten en beoordelen loopt een subsidieverzoek, in het kader van programma restauratiekwaliteit van de RCE. Gezien de gedegen voorbereiding van de BNB is in principe al positief op dit verzoek gereageerd door de RCE.

Het streven is er daarom op gericht om de website van de BNB op 18 juni, de datum van de donateursdag in Zwolle, te lanceren. Na deze datum zal de in-

schrijvings- en beoordelingsprocedure van start gaan. Op de donateursdag zelf zal hier nog het een en ander over meegedeeld worden, waaronder de kosten verbonden aan de inschrijving en de verdere planning. Deze zaken zullen op dat moment ook op de website zijn na te lezen.

KAREL EMMENS - VOORZITTER
RONALD STENVERT - SECRETARIS

SYMPOSIUM

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK WERKT

De RCE organiseerde op 16 februari 2011 in haar gebouw in Amersfoort een symposium, waar meer dan 200 personen bijeenkwamen die allen op een of andere manier betrokken zijn bij onze bebouwde omgeving. De beroepen varieerden van bouwhistoricus, al of niet in dienst van een gemeentelijke monumentenzorg of een gespecialiseerd bureau, tot architect met bouwhistorische belangstelling. Ook waren vertegenwoordigers van monumentenwachten aanwezig, van Avans hogeschool, van de Molen- en de Boerderijstichting, zelfs vanuit België was er belangstelling.

Na een welkomstwoord van de directeur van de RCE, Cees van 't Veen, bracht Dirk de Vries de aanwezigen op de hoogte van het bestaan van de stichting Bouwhistorie Nederland en hun tweemaandelijks bijeenkomsten, voor zover niet bekend. Samenwerking en onderling overleg is nodig, ondanks de bestaande richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek, om te streven naar een betere basis voor goed onderzoek.

Leonard de Wit, hoofd afdeling Beleid RCE, gaf een 'Schets van de juridische kaders'. In de uitgedeelde tekst memoreerde hij dat bij het verdrag van Malta de bouwhistorie eigenlijk nauwelijks aan bod is gekomen, en min of meer viel onder het begrip archeologie. Dit is juridisch opgepakt door de toenmalige minister en er is tevens een nieuw beleid voorgesteld: Modernisering van de Monumentenzorg (MoMo). Hierbij wordt de zorg voor cultuurhistorie ondergebracht in het domein van de ruimtelijke ordening. De vraag is, wat dit betekent voor de bouwhistorie. Hij haalde aan dat de mogelijkheden bij de oude monumentenwet uit 1988, het doen van (subsidiabel) onderzoek bij vergunning-aanvragen en het hanteren van de voorschriften gekoppeld aan de subsidies toch onvoldoende zijn benut. De wens om de regelgeving en de subsidiëring te vereenvoudigen met ingang van 1 januari 2012 houdt niet in, zoals indertijd minister Plasterk in een persbericht stelde, dat allerlei zaken vergunningsvrij zouden zijn. Regels over wel of niet vervangen van zeventiende-

eeuwse vensterindelingen door dubbel glas in metalen kozijnen kunnen echt niet ongestraft worden genegeerd. De WABO (Wet Algemene Bepalingen Omgevings-recht) is weliswaar ‘omgevallen’ in oktober 2010 maar er zijn veel mensen en instanties betrokken bij onze historische omgeving. Voor bestemmingsplannen is er geen jurisprudentie en de spreker denkt dat dit veel te weinig is geprobeerd. Een (eenvoudige) Monumentenwet ziet hij beslist nog niet verdwijnen.

Joris van Haften, Hoofd Monumenten van Ruimtelijke Ordening & Econ. Zaken in Groningen, gaf een uiteenzetting over ‘Hoe ziet de gemeentelijke praktijk eruit?’ Hij memoreerde de oprichting van de SBN bij het afscheid van Herman Janse, twintig jaar geleden. Van de gemeenten in Nederland nemen ongeveer 5 % deel aan het Convent van Gemeentelijke Bouwhistorici. Van deze 25 gemeenten hebben er slechts 10 een bouwhistoricus in dienst. De mogelijke reden dat bouwhistorisch onderzoek vrijblijvend blijft, is dat er geen rijksregeling is die stelt dat een dergelijk onderzoek een voorwaarde is voor het afgeven van een vergunning. De Rijksdienst doet veel te weinig voor het ondersteunen van de toepassing van de regelgeving. Hij gaf vervolgens een overzicht van de activiteiten op dit gebied in Groningen. Na een aanloopperiode waarbij een bouwhistoricus via de achterdeur werd binnengesmokkeld bleek toch dat men achter de feiten aanliep. In 2002 is gestart met kaart-onderzoek en het systematisch verkennen van panden die uiterlijke kenmerken hebben van vóór 1850. Er zijn twee externe bureaus bij betrokken maar de eigen man is altijd aanwezig, en heeft de eindredactie van de ‘verkenningen’. Het rapport wordt aan de eigenaren van de panden gezonden en staat op de Cultuur Waarden Kaart, via het web toegankelijk. De gemeenten neemt de kosten voor haar rekening. De rapporten vormen de bouwstenen voor het grotere verhaal en verder thematisch onderzoek. De erfgoedinspectie die in Groningen op bezoek kwam, kon dan ook niet anders constateren dan dat men daar goed ‘op de rails’ zat, maar het gevecht om cultuurhistorie te behouden blijft. Gemeenten hebben dringend een titel nodig voor wettelijke taken, anders vliegt de bouwhistoricus er bij de eerstvolgende bezuiniging uit.

Carolien Roozendaal, bouwhistoricus van de Gemeente Alkmaar, sprak over ‘Een bouwhistorische verwachtingskaart in ontwikkeling’. Bij haar aantreden in de gemeente is zij begonnen met een inventarisatie op basis van een vergelijking van de huidige kadastrale kaart met die uit het begin van de negentiende eeuw. Zo werden bestaande panden, die voordien alleen op de dikwijls veranderde gevel beoordeeld waren, vergeleken met de historische bebouwing. De ontstane bouwhistorische verwachtingskaart werd opgenomen in het bestemmingsplan door middel van een dubbelbestemming cultuurhistorie. Nadere regels over bouwhistorisch onderzoek bij sloop en samenvoegen kunnen hierdoor worden gesteld. Het is niet mogelijk om sloop te verbieden, maar wel te ontmoedigen. In de praktijk is echter de enige methode om panden te redden door ze aan te wijzen als monument, afgezien van de juridische implica-

ties van de komende wetswijziging. Er wordt gewerkt aan de volgende stap: het omzetten van de verwachtingskaart in een bouwhistorische waardenkaart, op basis van een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek.

Anetta de Jong, directeur Kasteel de Haar in Haarzuilens lichtte toe: 'Perspectief van een opdrachtgever: bouwhistorisch onderzoek loont'. Na een korte inleiding gaf zij het woord door aan architect Cor Bouwstra die een uiteenzetting gaf over de historie van het kasteel. Het kasteel is bepaald geen sprookjeskasteel, ontsproten aan de fantasie van Pierre Cuypers. Dit is duidelijk gebleken uit het uitgebreide onderzoek dat voorafging aan de in 2000 gestarte restauratie. Na het oprichten van een stichting en het overdragen van de landerijen kwamen er financiële middelen vrij en werd het kasteel als monument aangewezen. Budgetafspraken met de toenmalige RDMZ werden gemaakt over het benodigde bouwhistorisch onderzoek. Het bouwkundig archief van 'de Haar' werd ondergebracht bij het NAI. Vooral de discussies in het opzichtersdagboek vormden een interessante bron van informatie over technische zaken. Het onderzoek werd verdiept door een ensembleonderzoek, nodig voor een 'redengevende omschrijving'. Het bouwhistorisch onderzoek richtte zich vooral op concrete vragen die bij de restauratie naar boven kwamen. De discussie over het laten verschijnen van een publicatie leverde een verbreding van het onderzoek naar de gehele context op. Nu wordt niet alleen de bouwgeschiedenis maar ook de latere activiteiten, de restauratie en ook de ruimtelijke, geschiedkundige en sociale omgeving geboekstaafd. Bij het aanpakken van het grootste probleem: de zettingen in het kasteel, werd tevens een niet eerder ontdekte voorganger gelokaliseerd in de vorm van een afgegraven motte.

Frank Haans, directeur bouwhistorie en restauratie van Monumenten Advies Bureau in Nijmegen, nam de toehoorders mee naar een volgend onderwerp: 'Perspectief van een opdrachtnemer: hoe zit het met kosten en de mogelijkheden?' De betekenis van een goed bouwhistorisch rapport binnen een proces van ontwerp, vergunningverlening en uitvoering wordt aan de hand van

onder andere een negentiende-eeuwse sociëteit uitgelegd. Besproken wordt op welk moment het onderzoek het beste kan worden ingezet, omdat dit in de praktijk vaak te laat wordt aangevraagd. De uitkomsten van een onderzoek worden in een latere fase eerder als lastig dan als inspirerend ervaren. Een duidelijk overzicht van het aantal uren dat samenhangt met de omvang en de gewenste diepgang van het project wordt getoond. Ook worden gemiddelde uurtarieven van bouwhistorici en tekenaars vermeld, voor sommige gemeenten een onthulling. Meestal bedragen de kosten van een bouwhistorisch onderzoek slechts 1 tot 3 % van die van het totale bouwproces. Het resultaat van onderzoek is een hoogwaardig product, uitgevoerd door mensen met een HBO of universitaire opleiding, tegen gunstige tarieven. Bij Rijksmonumenten zijn deze kosten ook nog eens subsidiabel als belangrijk vooronderzoek, ondergebracht bij de plankosten. Bij Gemeentemonumenten is ondersteuning afhankelijk van het beleid, al of niet uitgevoerd door eigen mensen. Gerefereerd werd naar de in 2009 verschenen 'Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek', een initiatief van de RGD, m.m.v. de RCE, SBN, VNG en Atelier Rijksbouwmeester. De kwaliteit van de onderzoeker speelt een grote rol. Daarom hebben vier bouwhistorici in 2010 de 'Bond van Nederlandse Bouwhistorici', BNB, opgericht. Er is een beroepscode en erkenningsregeling opgesteld, en na toetsing (start in 2011) kan men ingeschreven worden in het kwaliteitsregister (website www.bouwhistorici.nl). De spreker besloot met de conclusie dat een bouwhistorisch onderzoek werkt als het op het juiste moment wordt uitgevoerd, met een helder programma en door een gekwalificeerde onderzoeker. Het levert altijd kennis en nieuwe inzichten op en kan een inspiratiebron zijn en een meerwaarde vormen binnen de totale bouwkosten. Nodeloos verlies van monumentale waarden is onwenselijk.

Hanneke Nuijten, Inspecteur Erfgoedinspectie, geeft een 'Toelichting op onderzoek naar bouwhistorisch en cultuurhistorisch onderzoek in gemeenten'. Dit rapport komt uit in mei 2011. De landelijke inspectie bestaat uit 30 mensen, en valt onder OC&W. Aanleiding tot het onderzoek is de MoMo, en het is de bedoeling om inzicht in bouw- en cultuurhistorische waarden te verkrijgen. Men wil definities en bekendheid nagaan, kwantiteit en kwaliteit bekijken, belemmeringen opsporen en aanbevelingen doen. Behalve het lezen van rapporten en het afnemen van interviews komt de informatie ook uit vragenlijsten die rondgestuurd worden naar gemeenten en als Erfgoedmonitor moeten werken. Het blijft een probleem om van iedereen antwoord te krijgen. De thematische onderzoeken worden in rapporten samengevat, die naar de minister gaan. Wat betreft de definities: die van Bouwhistorisch onderzoek zijn duidelijk (Richtlijnen uit 2009) maar niet bij iedereen bekend. Bij cultuurhistorisch onderzoek is nog steeds geen goede definitie gevonden. Kwantiteit van onderzoek wordt bekeken en ook het moment en de intensiteit. Vaak is dit te laat in de procedure, waardoor vertraging in de vergunningprocedure ontstaat. Soms is er onnodig een diepgaand onderzoek ingesteld en voor de kwaliteit zijn er geen criteria. Belemmeringen zijn er vele, waaronder vooral gebrek aan bestuurlijk

draagvlak. Openbaarheid van deze onderzoeken zou verplicht moeten zijn. De spreker eindigde met de (tactische) zinsnede dat de aanbevelingen aan de minister in de lijn van de antwoorden liggen.

De diverse sprekers hadden ieder een stelling geponeerd en onder leiding van Dirk de Vries werd daarover gediscussieerd. Na dit geanimeerde slot en onder dankzegging aan de sprekers werden de deelnemers uitgenodigd voor een borrel met hapjes, waar graag gebruik van werd gemaakt.

A.H.K.

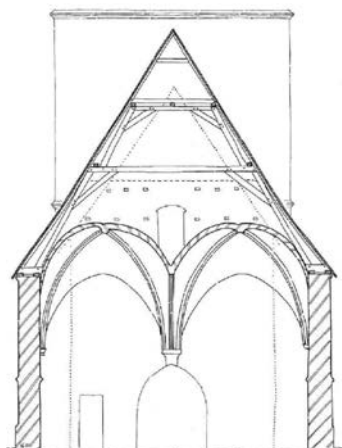
BOUWHISTORISCHE PLATFORMS

13 OKTOBER 2010

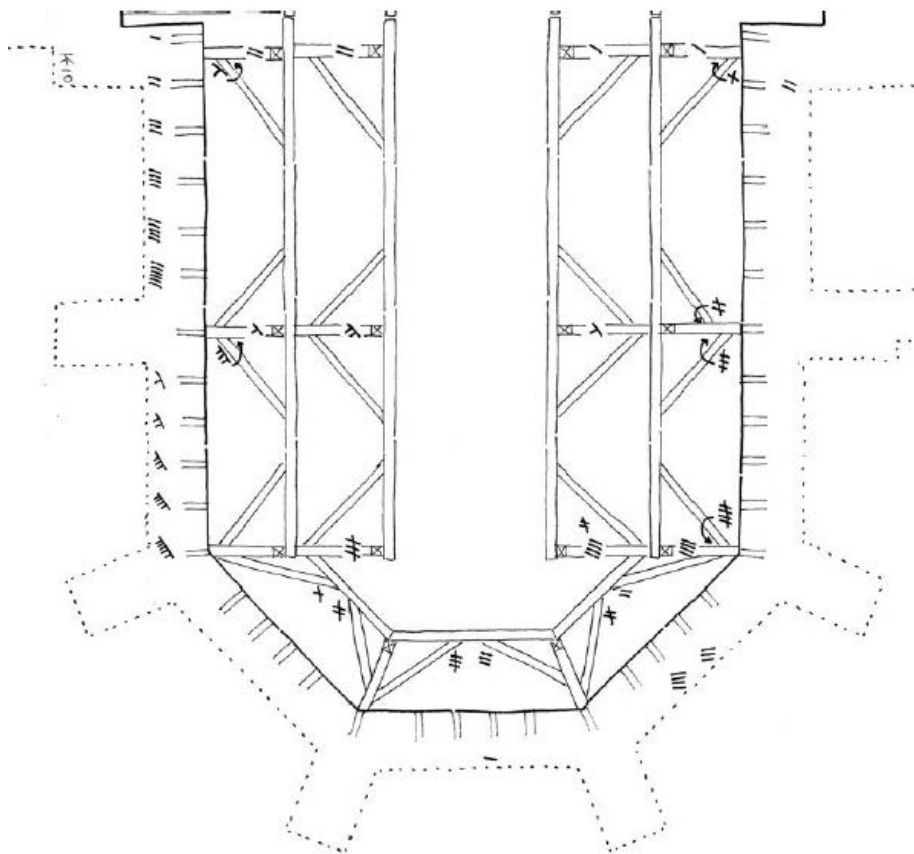
DE KERK VAN BORNE *KAREL EMMENS*

Karel presenteerde het bouwhistorisch onderzoek van een ‘kleine kerk met een groot verhaal’. Een betaald, luxe onderzoek zonder enige restauratieaanleiding, met als doel informatie te verzamelen voor een publicatie over het gebouw. Er is over deze interessante kerk namelijk nog niet veel

geschreven, afgezien van een monografie zonder bouwhistorische informatie. Dit is opmerkelijk, omdat het halleschip een ongebruikelijke vorm heeft: het is tweebeukig van opzet en heeft in de middenas twee natuurstenen zuilen. Elke beuk heeft hoge, stenen ribgewelven, waarbij het gewelfgedeelte dat aansluit op de triomfboog een bijzondere vorm heeft. Aan de westkant van het schip bevindt zich de bakstenen toren waarvan de onderbouw, gezien de muurdikte, mogelijk een oudere kern in zich verborgt. Het bakstenen muurwerk met natuurstenen hoekblokjes toont aan de buitenkant iets over de wijze van metselen. Horizontale lijnen in het metselwerk wijzen namelijk op verschillende partijen

Dwarsdoorsnede over het schip richting de toren.
(tekening K. Emmens)

steen. De toren laat op dezelfde manier ook een aantal bouwringen boven elkaar zien. Houtmonsters uit de balklagen van de toren wijzen op een datering in het midden van de 15de eeuw; dit sluit goed aan bij het metselwerk en de klok uit 1457. Opvallend is dat het steenformaat van de derde torengeldding afwijkt. Deze geleding zou enkele jaren later, zo rond 1471, tegelijk met de dendrochronologisch gedateerde torenspits, zijn voltooid.

Het koor aan de oostkant is middels een triomfboog van het bredere schip gescheiden. In de triomfboog zijn nog blokken ijzeroer aanwezig, zo bleek bij werkzaamheden in 1973. Dankzij de eiken kapconstructies konden zowel het schip als het koor worden gedateerd. Uit het jaarringen onderzoek van Erhard Pressler bleek dat de koorkap in 1432 tot stand moet zijn gekomen. Deze kap heeft een aantal opvallende kenmerken. De constructie is opgebouwd uit twee jukken, een dekbalkgebint met daarop een tussenbalkgebint. De telmerken, op een tekening weergegeven, bestaan uit zogenaamde kammerken.

De telmerken in de vorm van 'kammerken' in het koor. (tekening K. Emmens)

De kap op het schip lijkt op die van het koor. Er is een zelfde soort constructie, waarbij alleen de onderste spantbenen een stuk langer zijn, terwijl ook de sporenparen en de telmerken afwijkend zijn. Daar waar in het koor ter hoogte van de onderste flieringplaat een haanhout aanwezig is, daar ontbreekt deze in het schip. Hier bevindt zich een standzootje gespijkerd aan de spoor en de flieringplaat. De telmerken (aan de noordzijde) bestaan uit rondjes met een passer gemaakt en de constructie moet, gezien de houtmonsters, uit omstreeks 1436 dateren. De plaatsing van de merken en de bouwrichting riep bij Karel vragen op en hij vroeg zich af of hier niet twee ploegen timmerlieden aan het werk waren geweest.

Dat de kerk van Borne minder uitzonderlijk is dan hij lijkt, bleek toen Karel de kerk in een breder verband plaatste. De tweebeukige schipvorm komt namelijk ook voor in het naburige Westfalen. De kerk van Wüllen bij Ahaus is bijvoorbeeld zeer goed vergelijkbaar met die van Borne. Tot slot kwam de toegepaste baksteen nog even aan de orde. Waar kwam de Twentse steen vandaan, waar werd de klei gewonnen en waar werd de steen gebakken? Karel noemde twee belangrijke productiecentra, waarvan één rondom Rijssen; ook in de driehoek Enschede, Oldenzaal, Losser werd veel leem gewonnen.

A.R.

OUDE DELFT 69-71

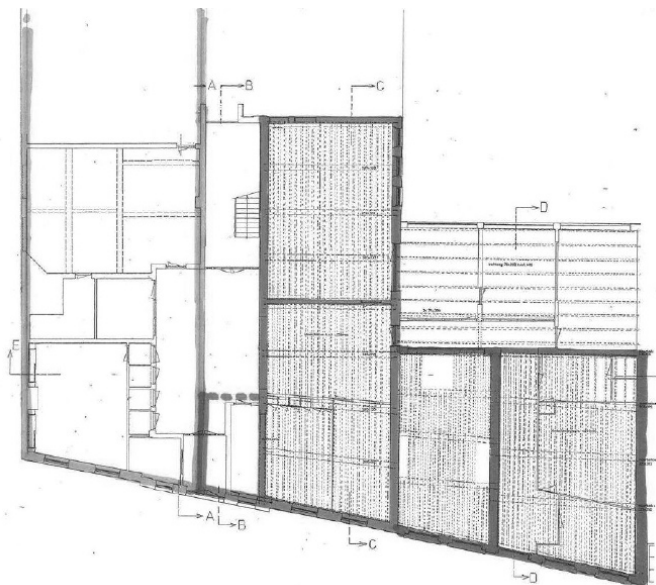
WIM WEVE

Wim hield een verhaal over de panden Oude Delft 69-71, het voormalig politiebureau (1901-1996) dat in de periode 1996-1998 werd verbouwd tot appartementencomplex. De bouwhistorische gegevens die hierbij aan het licht kwamen gaven samen met de diverse afbeeldingen uit de loop der tijd en de topografische kaarten een prachtig beeld van de ontwikkeling van het complex.

Oude Delft 69 heeft een brede gevel met een middenrisaliet. Deze gevel in een neorenaissancestijl werd in 1895 ontworpen door gemeentearchitect M.A.C. Hartman voor de 'Indische Instelling'. In deze 'instelling' werden tot 1901 ambtenaren voor Indië opgeleid. Tegelijk

Foto van de bouwsporen in de linkermuur van het middelste huis, onderdeel van Oude Delft 69. (foto W. Weve)

Plattegrond van Oude Delft 69-71 met daarop aangegeven de oude structuur en de aangetroffen, samengestelde balklagen. (tekening W. Weve)

met de bouw van de gevel werden twee diepe panden samengevoegd waarbij het voorste gedeelte een nieuw aanzien kreeg. Van het rechter huis bleef een groot deel van de muren en een samengestelde balklaag op afgehakte natuurstenen consoles bewaard. Dit particuliere woonhuis bestaande uit een gekoppeld voor- en achterhuis had tevens een klein zijhuis links eraan, zo bleek uit oude tekeningen.

Het linkergedeelte, naast het zijhuis, bevatte een stalgebouw voor maar liefst 96 paarden. De stal van circa 9 meter breed en 74 meter diep

was gehuisvest in het voormalig Generaliteitsmagazijn voor militaire goederen. Een tekening uit de eerste helft van de negentiende eeuw toont aan dat het een eenlaags gebouw was met een steile kap van drie jukken hoog.

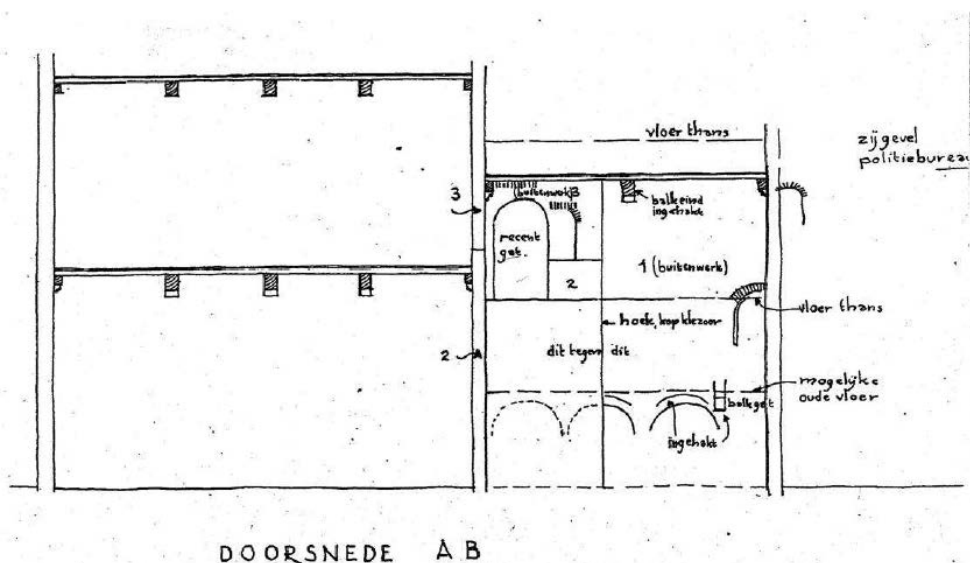
Oude Delft 71 bleek nog interessanter. Achter de hoge lijstgevel, vijf vensterassen breed en drie bouwlagen, zit namelijk ook nog een belangrijk huis met zijhuis verborgen. Hiervan is veel muur- en houtwerk overgebleven dat een schat aan bouwsporen bevat. Dit is opmerkelijk omdat in het pand in de negentiende eeuw o.a. een kazerne, een postkantoor (1849-1890) en een Laboratorium voor Metallografie van de TH Delft waren gehuisvest. De laatste had ondermeer een lokaal voor trek- en buigproeven met vier trek machines met een maximum vermogen van 50 ton. Voorts een oven om proefstaven tot een temperatuur van 5000 C te onderzoeken.

Uit historische bronnen is verder bekend dat het gebouw in de zeventiende eeuw 't Wapen van Spangriën heette en eigendom was van Michiel Janszn. Van Mierevelt (1567-1641), een zeer belangrijk schilder die onder andere Willem van Oranje, Prins Maurits en Hugo de Groot portretteerde. Zijn kleinzoon Jacob Willemszn. Delff de jonge (1619-1661) was eveneens schilder en tevens stadsbouwmeester. Hij erfde het huis in 1642 en moet degene zijn geweest die het pand omstreeks het midden van de zeventiende eeuw ingrijpend heeft gemoderniseerd.

Het pand was al eerder onderwerp van onderzoek. Zo bezocht Herman Janse

het gebouw in 1959 en hij constateerde daarbij diverse boogsporen in een van de zijgevels van het achterste deel. Wim Weve kon deze documentatie uitbreiden met zandstenen consoles, sporen van de stookplaats op de begane grond in de rechtersvoorkamer en de vondst van een kraagsteen die deel uitmaakte van een geveloverkraging. Bijzonder is dat het schoorsteenstuk dat zich in de schouw van de gevonden stookplaats bevond, nog altijd bestaat. Het portret (1660) van Geertruyt, Margriet en Anna, de dochters van Jacob Willemszn. is namelijk sinds 1863 rijksbezit.

A.R.

Schets van de bouwsporen in de linkerzijmuur van het middelste huis.
(tekening H. Janse)

TUSSEN LUCHT EN LICHT. DE ONTWIKKELING VAN DE VENSTERS, KOZIJNEN, RAMEN EN LUIKEN.¹ *BOEKPRESENTATIE JAN JEHEE*

Het Platform van 8 december 2010 had een bijzonder feestelijk tintje. In de zaal van het restaurant van de RCE in Amersfoort presenteerde Jan Jehee zijn recent verschenen boek, in aanwezigheid van familie, vrienden en vele collega's. Het boek is opgedragen aan zijn in 2009 overleden vrouw.

Hij bracht op levendige wijze de ontstaansgeschiedenis van het boek voor het voetlicht en zijn fascinatie voor het onderwerp. Het eerste contact met vensters en kozijnen werd al vroeg gelegd via zijn vader, die timmerman was. Deze verbaasde zich over het feit dat men in Duitsland eerst de muren oprichtte en dan pas de kozijnen plaatste, in plaats van eerst de kozijnen te stellen en dan de muren te metselen.

De spreker gaf een kort overzicht van de verschillende materialen die binnen van buiten scheiden, terwijl ze licht doorlaten: roosters, perkament, varkensblazen, oliepapier, albast, papier, eindigend met de introductie van glas. Bij een enkele kerk is glas gevonden uit de dertiende eeuw, maar in Utrecht was men er ook vroeg bij volgens een schriftelijke bron: rond 1300 in het huis Drakenburg. De spreker refereerde aan de kleuren, die steeds transparanter werden van donkergroen tot helder. Eerst waren het alleen de rijken die glas aanbrachten om naar buiten te kunnen kijken, maar in de middeleeuwen waren er steeds meer bedrijfjes aan huis, die glas nodig hadden om het licht binnen te laten.

De ontwikkeling van het venster is een hoofdstuk apart, te beginnen met de stenen variant, waarvan de eerste vorm niet verder ging dan een opening afgesloten door een luik. Alle mogelijk vormen van stenen venstertypen passeerden de revue. Vervolgens kwamen de houten kozijnen, raamkozijnen en ramen aan bod: een kleine greep uit de misschien wel duizenden foto's, die door de auteur in de loop van zijn leven zijn verzameld. De oorspronkelijke betekenis van het Latijnse woord 'fenestra' is een plank die een gat afsluit, en zo is men via een houten luik met daarin glas tot het huidige begrip raam gekomen. De spreker maakt een duidelijk onderscheid tussen een vast kozijn en een raamkozijn, dat een beweegbare functie heeft. Draaiende ramen, geïmporteerd uit Frankrijk waren er eerder dan schuiframen. Deze laatste werden via relaties aan het Engelse en Schotse hof aan het eind van de zeventiende eeuw in Nederland bekend en ook toegepast, o.a. in 1685 bij de bouw van het Loo. De Trêveszaal in Den Haag had echter de primeur. De spreker toonde een

¹ Meer gegevens over het boek zijn opgenomen in de rubriek Korstmossen en Muurbloempjes.

advertentie uit 1720 waarin een firma reclame maakte voor Engelse ramen. De ontwikkeling van schuif- en glijramen, al of niet met gewichten, werd met veel vaart aan het publiek getoond. Het gebruik van andere materialen dan hout, zoals gietijzer, werd al in de middeleeuwen gebruikt voor zogenaamde harnassen. Het vond in het midden van de negentiende eeuw pas goed ingang, vooral bij grote ramen die een decoratieve functie hadden, evenals staal en zink. De spreker toonde ook een voorbeeld van het gebruik van beton. In de twintigste eeuw kwam het gebruik van kunststof raamkozijnen opzetten. Het venster als blikvanger: een rij kleurrijke illustraties werd in sneltreinvaart aan de toehoorders voorgeschoteld. Dat luiken zich uitermate leenden voor beschilderingen spreekt vanzelf. Verf werd in de zeventiende eeuw ook wel gebruikt om houten kozijnen de kleur van natuursteen te geven, maar het zijn vooral de vormen die in het oog springen. Een voorbeeld was Paleis Kneuterdijk, waar de vorm van een spiegelboog aan de bovenrand van vensters werd toegepast. De stijl van de Amsterdams school en die van de Art Nouveau waren een grote stimulans voor het ontwerpen van bijzondere vormen. De spreker werd hartelijk bedankt door Dirk de Vries voor zijn inspirerende betoog, en gefeliciteerd met het afsluiten van zijn zeer uitgebreide onderzoek, gedocumenteerd in het voorliggende monumentale boek. Alleen de ontwikkeling van het W.C. raampje ontbreekt nog...

A.H.K.

GLASVONDST ROERMOND

DIRK DE VRIES, TACO HERMANS EN ALBERT REINSTR

Bij een onderzoek van een onbekende kelder onder een pand in de Dyonisiusstraat in Roermond werd een verbijsterende glasvondst gedaan. Twee-entwintig metselkuipen vol glasscherven werden daar naar boven gehaald. Het betrof over het algemeen helder glas maar er waren ook een aantal gebrandschilderde fragmenten bij. Al het materiaal werd schoongemaakt, op een licht-tafel uitgelegd, gesorteerd, gescand en gefotografeerd. Van de hele procedure werd een DVD gemaakt.

Dirk de Vries gaf in het kort een overzicht van de ontwikkeling van glas. Van de oudste methoden van slingeren van glas dat schijven opleverde naar het rechthoekige glas dat via de opengeknijpte cilinder methode werd verkregen. Het latere glas werd getrokken en gegoten, ook nu nog.

Taco Hermans gaf enige details van de vondst in Roermond. Het gewicht was ongeveer 1250 kilo en de fragmenten betroffen meest helder glas in de kleuren blauw, groen en rood. Sommige stukken waren afkomstig van een rand. De gebrandschilderde fragmenten waren te dateren tussen 1500 en 1600. Op een van de stukken is Maria te onderscheiden in een hoog renaissance stijl (1555), waarbij geel zilver is gebruikt. De afbeeldingen waren alle min of meer religieus. Er is een datum van 1592 aangetroffen.

Sommige van de randfragmenten hadden een nummer zoals gebruikelijk is bij grote rozetvensters. Stukjes met wapenheraldiek werden aangetroffen en ook fragmenten met planten, mensen, vogels en tenten in veel verschillende stijlen. Twee soorten glas waren het meest vertegenwoordigd: slingerglas en cilinderglas met een kenmerkend dikker randje. Enkele stukken glas met verdikkingen werden ook aangetroffen.

Albert Reinstra meldde dat ook elders wel interessante glasvondsten gedaan zijn, o.a. randglas met versieringen in Roermond; in Zutphen bij de Nieuwstadskerk en in Gent bij een Dominicanenklooster. De oudste vondst was bij het kerkje van Hoorn op Terschelling, dat een romaans koor heeft daterend van rond 1300. Tijdens de restauratie van 1963 tot 1969 werd de glasvondst gedaan door de architect K. Ruige. Deze documenteerde alles heel goed en schreef er een boek over: 'Geloof in glas'. De glasfragmenten zijn gerangschikt naar motieven en zaten waarschijnlijk in kleine romaanse vensters. Op de muur zijn overeenkomstige schilderijen aangetroffen met dezelfde motieven. Vergelijkingen kunnen gemaakt worden met de kerk van Marburg, eind dertiende eeuw, en die van Usquert waar ook parelranden, wijnranken, eikenblad en dunne lijntjes als motieven zijn aangetroffen. De kerk van Oosterbierum heeft ook verwante schilderijen, net als die van de kerk in Dronrijp (1505). Als laatste voorbeeld noemde hij de gang van het Augustinessenklooster in Leuven waar in de gang medaillons met glas in lood overeenkomstige motieven vertonen.

A.H.K.

STADSMUREN VAN UTRECHT *FRANS KIPP*

STADSMUREN

Frans Kipp brengt deze middag opnieuw een zeer aanschouwelijke presentatie. Zijn verhaal sluit aan bij zijn presentatie over het Utrechtse stadshuis, op het Platform in september 2010.¹ Ook deze keer maakt hij dankbaar gebruik van de mogelijkheden die computer biedt om, middels driedimensionale reconstructies, inmiddels lang verdwenen gebouwen en structuren te visualiseren.² Ditmaal concentreert zijn verhaal zich op de middeleeuwse stadsmuren van de stad en enkele bijbehorende torens en poortgebouwen. Al in de jaren '80 startte Frans met een eerste aanzet tot het maken van een verzamelkaart met het traject van de Utrechtse stadsmuren en een basisreconstructie van de stadspoorten. Tevens maakte hij een eerste reconstructie op papier van de gesloopte Plompetoren. De laatste tijd worden deze projecten nieuw leven ingeblazen door de ontwikkelingen op gebied van het tekenen en opmeten met behulp van de computer. De centrale vraag die Frans hierbij stelt is in hoeverre het mogelijk is om uit archivale en iconografische gegevens een verdwenen gebouw virtueel te reconstrueren, en hoeveel we nu eigenlijk met gegevens uit de afgelopen veertig jaar verder kunnen komen met de reconstructie van historische materiële stadsindeling en opbouw.

Frans begint met een overzicht van de ontwikkeling van de middeleeuwse verdedigingswerken tussen het jaar 1000 en 1200, verduidelijkt door vele tot de verbeelding sprekende computermodellen.

Rond het jaar 1000 is er een duidelijke scheiding tussen het kerkelijk gebied en het naastgelegen niet ommuurde burgerlijk centrum. In het kerkelijk gebied herkennen we nog goed het voormalige Romeinse castellum, met centraal de Romaanse voorganger van de Domkerk.

Een eeuw later, rond 1100, zijn de Utrechtse kapittels tot buiten het castellum terrein gegroeid, waarmee de Romeinse muur is doorbroken. Er is op dat moment nog geen sprake van nieuw opgezette verdedigingswerken, aangezien Utrecht nog geen stadsrechten bezat, en dus ook het recht om stadsmuren te bouwen ontbrak.

In het jaar 1122 zijn deze rechten de stad Utrecht echter gegund wat blijkt o.a. uit de aanleg van de eerste post-Romeinse stadsmuren. Als deel van de stadsverdediging zijn ook twee grachten gegraven ten oosten en westen van de stad, de huidige Catharijnesingel en de Maliesingel. Deze verbonden de noordelijk gelegen Vecht met de zuidelijk gelegen Rijn arm, waardoor de stad geheel door water omringd werd.

¹ Zie Nieuwsbrief nr. 49, November 2010, p. 24.

² De getoonde computermodellen zijn gemaakt door Daan Claessen.

De eerste muren lijken te zijn ontstaan aan de westkant van de stad en bestonden uit tufstenen muurwerk met torens en poorten. Van het uiterlijk van de poorten uit deze fase is niets bekend. De oostkant van de stad werd pas later voorzien van muren. Geleidelijk zien we vanaf die tijd de introductie van baksteen als bouwmiddel van de stadsmuren. In verschillende archiefstukken valt te lezen dat ingestorte tufstenen muurgedeeltes in baksteen worden herbouwd waarbij de tufsteen wordt verwijderd en verkocht.

Rond de 14de eeuw heeft de middeleeuwse ommuring zijn grootste omvang bereikt en is dan (voor zover bekend) volledig in baksteen uitgevoerd. De bakstenen muren zijn opgebouwd als schildmuren met een weergang op bogen. Het enige gedeelte van de stadsmuur uit deze periode dat tot nu toe gedocumenteerd werd, is een muurgedeelte dat bewaard bleef onder het zestiende-eeuwse Vredenburg. Dit werd in 1842 bij de bouw van een gasfabriek herontdekt en ingemeten.

STADSTORENS

Het uiterlijk van de middeleeuwse torens kan aan de hand van afbeeldingen, enkele opmetingen en een incidentele foto worden gereconstrueerd. De foto's in kwestie zijn echter wel genomen tijdens of na sloopwerkzaamheden, want er staat op dat moment geen enkele middeleeuwse toren meer overeind. Utrecht lijkt een stadsmuur met zeer hoge torens te hebben gehad. Frans reconstrueert als voorbeeld de Plompetoren, die maar liefst achtentwintig meter hoog zou zijn geweest.

In 1537 deed de stadhouder van Karel V in Utrecht, de graaf Van Hoogstraten, een voorstel tot het moderniseren van de verdedigingswerken van de stad. De middeleeuwse stadsmuren waren inmiddels verouderd en niet meer bestand tegen het moderne geschut. Een van de veranderingen was het drastisch verlagen van de torens, wat daarna ook inderdaad geschiedde. Om onbekende redenen ontsnapten enkele torens aan de westzijde van de stad aan deze 'onthoofding' en bleven tot aan de sloop op hun volledige lengte.

Frans stipt ook een ander opvallend verschijnsel aan, dat zichtbaar is op verschillende historische afbeeldingen van de middeleeuwse torens. Tegen de torens zijn sporen zichtbaar van de aangrenzende stadsmuren, die inmiddels gedeeltelijk afgebroken waren. Deze muren lijken op de plaats waar ze aansluiten op de torens veel hoger te zijn opgetrokken dan dat ze in de tussenliggende gedeelten waren. Er zijn in de archieven echter geen vermeldingen gevonden van het verlagen van de muren. Frans laat de muur daarom in zijn reconstructie op de plaats waar zij met de torens verbonden is een stuk oplopen. Hij stelt daarbij gelijk aan toehoorders (en bij deze aan de lezers) de vraag of iemand op andere plaatsen voorbeelden kent van dit verschijnsel. Als voorbeeld kiest de spreker vervolgens enkele Utrechtse torens uit, die zich door de overgeleverde documentatie het beste lenen voor een reconstructie. Zo passeren de Plompetoren, de Bijlhouwerstoren en enkele zestiende-eeuwse torens de revue.

Het meest uitgebreid gaat Frans echter in op de bouwfasen van de in 1854

gesloopte Smeetoren, gelegen nabij de huidige Geertekerk. Deze toren werd rond 1145, vrij snel na het verkrijgen van de Utrechtse stadsrechten, in tufsteen opgetrokken. Voordat het bouwwerk werd gesloopt, zijn er diverse voorstellen tot hergebruik gedaan. Zo is er een nimmer uitgevoerde bouwtekening van een fantasierijke herbouw van de toren in de trant van een Engelse 'folley'. Ook werd er zelfs een plan ingediend om het restant van de middeleeuwse verdedigingstoren te herbouwen in de stijl van een Zwitsers chalet (!). Ondanks deze uiteenlopende ideeënstromen, werd de toren uiteindelijk toch gesloopt. Wel werd het bouwwerk voorafgaand aan de sloop opgemeten en getekend, waardoor een reconstructie van het oorspronkelijke uiterlijk van de Smeetoren wordt vergemakkelijkt. Een merkwaardig verschijnsel dat werd opgemeten waren de restanten van een poort met een spitsboog door de toren. Deze poort wordt niet in de archieven genoemd en is volgens Frans te dateren rond 1250, als de gemeenschap wegens verbouwingen aan de oude Geertekerk tijdelijk toegang nodig heeft tot een andere parochiekerk.

Een belangrijk moment in de geschiedenis van de Utrechtse stadsverdediging vindt plaats in 1483, als keizer Maximiliaan de stad Utrecht (met succes) belegerd. Als straf voor de stad verbiedt hij de reparatie van schade aan de verdedigingswerken. Hierdoor treedt verval in en in combinatie met de voortschrijdende techniek van moderner wapentuig dat meer schade veroorzaakt, betekent dit het einde van de traditionele middeleeuwse stadsmuur. Oude afbeeldingen verschaffen wat extra inzicht in de situatie. Rond 1500 lijkt de oude houten spits van de Smeetoren te zijn vervangen door een stenen, hoewel Frans vraagtekens zet bij de technische uitvoering. Eveneens is te zien hoe enkele in onbruik geraakte stenen belegeringskogels die de stad nog in voorraad had, een nieuw plaatsje krijgen als decoratief element op de kantelen.

Het doek voor de verdedigingsfunctie van de Smeetoren valt uiteindelijk in het jaar 1642 als de Universiteit het gebouw in gebruik neemt als sterrenwacht. Dit betekende wel dat de spits van de toren werd gehaald en er een compleet uitkijk plateau met collegekamer op werden gezet. Deze toestand bleef min of meer bestaan tot de sloop in de negentiende eeuw. Van elke fase toont de spreker computer-reconstructies, die sterk tot de verbeelding spreken.

STADSPOORTEN

Utrecht kende vier grote middeleeuwse poorten, één voor elke windrichting. De Weerd-, Wittevrouwen-, Catharijne- en twee Tolsteegpoorten bevonden zich respectievelijk aan de noord-, oost-, west- en zuidzijde van de stad.

De Wittevrouwen- en de Catharijnepoort fungeerden van oudsher als landpoorten en de Weerd- en de twee Tolsteegpoorten werden als waterpoort opgezet. Dit verschil in ligging laat zich volgens Frans ook aflezen in een verschillende bouwvorm van de twee typen.

De beide waterpoorten kenmerkten zich door een tweetal vierkante torens, die in eerste instantie tot de oudste ommuring lijken te hebben behoord. Later worden deze vierkante torenparen uitgebouwd met een voorpoort, bestaande

uit twee ronde voortorens. Het zo ontstane vierkant werd onderling door gekanteelde muren verbonden.

Merkwaardig is dat de zuidelijke stadspoort bestond uit een tweetal vrijwel identieke gebouwen, de zogenaamde Tolsteegpoorten, die slechts enkele meters van elkaar verwijderd stonden. De poorten lagen aan weerszijden van een watergang. De reden voor deze opzet zou volgens Frans kunnen liggen in een bewust opgezette poging van het stadsbestuur om reizigers, die langs Utrecht wilden gaan, te dwingen om door de poorten via de stad te reizen. Dit ging uiteraard gepaard met de nodige tolheffingen.

De beide, liever gezegd de drie waterpoorten werden, net als sommige muurgedeelten en enkele torens, tijdens de belegering van 1483 zwaar beschadigd. Op een aantal aan de voorzijden van de poorten aangebouwde tolhuisjes na, werd het de stad door Maximiliaan verboden om de poorten te repareren.

Zo raakten de bouwwerken snel in verval en tegenwoordig resteert dan ook bovengronds niets meer van deze middeleeuwse poortgebouwen.

De twee landpoorten verschilden in opzet van de waterpoorten. Deze poorten hadden geen vierkante vorm met dubbele poorten rond een voorpoort. De Wittevrouwen- en Catharijnepoort bestonden uit een vierkante toren in de lijn van de stadsmuur, gecombineerd met een iets vooruitgeschoven vierkante toren die zich in de stadsgracht bevond. Ze waren onderling verbonden door ophaalbare bruggen.

Met behulp van Daan Claessen zijn ook deze lang verdwenen gebouwen inzichtelijk gemaakt door middel van fraaie computer modellen. Na zijn aanvankelijke verzet tegen dit medium is Frans steeds enthousiaster geworden. De enorme mogelijkheden die dit technische hulpmiddel biedt op het gebied van de bouwhistorie om onderzoeksresultaten weer te geven, zijn niet meer weg te denken.

J.N.

REHYDROXYLATION (RHX) DATING OF FIRED-CLAY CERAMICS *HAROLD VAN DEN HAUTEN* -MEDEWERKER BOUWHISTORIE EN ARCHEOMETRIE BIJ DE GEMEENTE AMERSFOORT

Het dateren van non-organische objecten is een oud probleem binnen de velden van de archeologie en bouwhistorie. Waar C-14 dateringen en dendrochronologie voor organische materialen reeds lang vertrouwde methoden zijn, bleef het moeilijk om tot betrouwbare, absolute dateringen te komen voor de levenloze tegenhangers. De laatste tijd maakt de wetenschap op dit gebied aanzienlijke vorderingen.

Een van deze nieuwe methoden is de zogenaamde ReHydroXylatie (RHX-) methode, waarvan het basisprincipe door Harold van den Hauten, van huis uit natuurkundige, uiteen wordt gezet. Aangezien het publiek hoofdzakelijk uit niet-chemici bestaat, heeft hij ervoor gekozen om niet te veel scheikundige termen te gebruiken bij de uitleg van deze veelbelovende dateringsmethode.

De RHX-methode heeft als basisgegeven dat alle klei van nature vocht bevat.¹ Klei verliest dit vocht als het gebakken wordt onder temperaturen van meer dan 500 graden Celsius, zoals bijvoorbeeld het geval is bij baksteen en keramiek. Nadat het product gebakken is, neemt het vanuit zijn omgeving zeer langzaam weer dit vocht op, een chemisch proces in de minuscule kernen van de bestanddelen van de gebakken klei. Dit proces duurt eeuwen en moet dus niet verward worden met het simpelweg 'nat worden' van baksteen of keramiek. Het proces wordt dan ook niet beïnvloed door het feit dat het te meten object lang onder water heeft gelegen of juist in droge omstandigheden werd bewaard; de snelheid van de opname van dit vocht blijft hetzelfde.

De volgende stap in de methode is het meten van de hoeveelheid opgenomen vocht. Dit gebeurt door het object simpelweg opnieuw, nu onder laboratoriumomstandigheden, tot boven de 500 graden te verhitten. Het object zal nu het in al de voorgaande jaren opgenomen vocht kwijtraken, wat een meetbaar gewichtsverschil oplevert. Van den Hauten geeft de wens te kennen in de toekomst een nog nauwkeuriger weegschaal aan te schaffen, ter vervanging van huidige die slechts tot 0,0000001 gram gaat.

In dezelfde proefopstelling kan de vochtopnamesnelheid worden gemeten, die specifiek is voor het te dateren object en daaruit kan een datering worden vastgesteld. Als simpel voorbeeld noemt hij een baksteen die bijv. een gram vocht per jaar opneemt, en er zit 500 gram in. Conclusie: een steen uit 1511. Er is echter wel één factor die het proces kan beïnvloeden, en dat is de temperatuur die de steen (of scherf) in zijn levensloop heeft ondervonden. Als bijvoorbeeld de steen uit 1511 tijdens een brand in 1750 enorm verhit is geweest, zal zijn vochtopname-proces toen opnieuw 'gereset' zijn, en zal een meting een datering van 1750 geven voor de baksteen. De spreker gaf een voorbeeld van een middeleeuwse baksteen uit Canterbury die na onderzoek een merkwaardige datering van 1942 gaf. Na een kort onderzoek in de archieven bleek deze locatie indertijd getroffen te zijn geweest door een bombardement, en werden de stenen dus op die manier door de hoge temperaturen 'gereset'. Een markant bewijs voor de nauwkeurigheid van de methode. Ook lagere of hogere temperaturen beïnvloeden het proces van vochtopname en kunnen dus de meting doen afwijken. Daardoor zijn funderingsstenen beter geschikt zijn voor RHX-datering dan stenen die gedurende lange tijd in bijv. een haardplaats of schoorsteen zaten. Vanuit de zaal werd hierop gelijk ingesprongen met de suggestie dat dit dan mogelijk wel een datering op zal leveren waarop de haardplaats voor het laatst in werking is geweest! De RHX-methode is nog relatief jong, en Van den Hauten spreekt de hoop uit dat deze methode in de toekomst op grotere schaal toegepast zal kunnen worden.

J.N.

¹ Het woord 'vocht' is gekozen voor de eenvoud. Het gaat hier om Hydroxylgroepen (-OH) die door de kleibestanddelen worden opgenomen.

HUIS EN ERF - STAD EN PLATTELAND IN DE MIDDELEEUWEN

DIRK JAN DE VRIES

Dirk gaat kort in op de problematiek van de reconstructie van middeleeuwse erfindelingen en in hoeverre de correcte interpretatie van bewaard gebleven bouwsporen aan middeleeuwse huizen ons hierbij kan helpen.

Regelmatig worden er in de praktijk dichtgezette vensters aangetroffen in de zijmuren van grote middeleeuwse stenen huizen, grenzend aan percelen die nu niet meer onder hetzelfde kadastrale nummer vallen. Tijdens de bouw van deze panden gold echter hetzelfde als nu: als er vensters uitkijken op een naastliggend erf, dan behoort dat erf tot het huis. Als zo'n erf op een later tijdstip wordt onderverdeeld en verkocht, worden de desbetreffende vensters dichtgezet. De spreker haalt enkele voorbeelden uit Brugge en Gent uit de twaalfde tot veertiende eeuw aan. Ook de Ridderzaal in Den Haag heeft een geschiedenis waarbij het complex in eerste instantie centraal op het erf is gesitueerd, waarbij later een erfsplitsing plaatsvond.

In oorsprong is deze manier van bouwen, met een pand centraal liggend en uitkijkend op een groot erf, een feodale constructie. Het huis 'domineert' letterlijk het omliggende terrein. Vanaf de zestiende eeuw ontstaan er belangrijke maatschappelijke machtsverschuivingen en is te vinden hoe de oorspronkelijke grote middeleeuwse erven steeds vaker werden onderverdeeld.

Ook de omgekeerde conclusie, het ontbreken van vensters in een zijmuur, zou een hulpmiddel tot een erfreconstructie kunnen zijn. De spreker haalt het St. Petersgasthuis te Arnhem aan, waarvan de kern teruggaat tot de veertiende eeuw. In de achtergevel van dit complex zijn geen (dichtgezette) vensters aangetroffen en de vraag wordt opgeworpen of dit kan betekenen dat het gebouw dus oorspronkelijk al met zijn achtergevel op de perceelgrens was geplaatst. Bij het Hof van Ittersum in Zwolle is zo'n proces van erfopdeling zelfs in de archieven terug te vinden. In de veertiende eeuw wordt een deel van het erf dat aan het Hof behoort, afgestaan aan het naastgelegen Bethlehem klooster. In deze bronnen valt te lezen hoe het klooster eiste dat de ramen van het Hof, die uitkijken op het terrein dat nu tot het klooster behoorde, werden dichtgezet. Dit dichtzetten geschiedde, en is tot op de dag van vandaag te zien.

De spreker haalt een interessante problematiek aan, waarbij niet alleen wordt gekeken naar een gebouw als losstaande eenheid op zich, maar ook naar zijn verhouding tot het erf waarop het neergezet werd.

J.N.

VOOR DE DATUMS VAN DE KOMENDE PLATFORMS,
ZIE HET HOOFDSTUK 'AANKONDIGINGEN',
VERDEROP IN DEZE NIEUWSBRIEF OF KIJK OP
WWW.BOUWHISTORIE.NL

OUDE MOEREN

EEN SIGNALERING

In Leiden zijn verbindingen in constructies gewoonlijk zeer traditioneel. Er ontstond een omslagpunt in deze werkwijze na de afschaffing van de gilden in de Franse tijd (1795-1813) en bij het begin van de industriële revolutie (vanaf ca. 1850). Constructies samengesteld met ijzeren bouten worden over het algemeen gerekend tot de moderne industriële constructies. De ontdekking van achttiende-eeuwse vierkante moerbouten in de bouwconstructies van twee Leidse huizen, de focus van dit artikel, kwam dan ook als een verrassing.

IJZEREN MOERBOUTEN

IJzer is al een heel oud constructiemateriaal.¹ In eerste instantie kennen bouwhistorici het als muur- of balkankers, hang- en sluitwerk en gesmede nagels. Grootschalig toegepast zijn de ring- of kettingankers, die in verschillende gotische kerken zijn aangetroffen.² De vroege voorbeelden zijn allemaal van smeedijzer, omdat de temperatuur die toen bereikt kon worden nog niet hoog genoeg was om het ijzer te laten smelten.³ Door dit ijzer te laten schrikken door plotselinge afkoeling kon het smeedijzer wel gehard worden voor gereedschappen. Deze techniek kwam aan het eind van de vijftiende eeuw op. Een vroeg voorbeeld zijn de sporen van gebruik bij gehakte telmerken van het Gravensteen in Leiden uit 1463.⁴ Vanaf de 14de eeuw was het mogelijk om in primitieve hoogovens ijzer te laten smelten, maar dit leverde zeer bros gietijzer. Door dit gietijzer opnieuw te laten smelten in de hoogoven werd welijzer verkregen, een taai ijzer dat trekkrachten kon opnemen.⁵ Met de opkomst van de industriële ontwikkelingen in de 18de en 19de eeuw, met name in Engeland en Duitsland, komt de productie van ijzer in een stroomversnelling en dit materiaal werd op grote schaal toegepast. Voor de moerbouten betekende dit dat deze al in 1841 in Engeland werden gestandaardiseerd.

¹ Vries, D.J. de, 'IJzer en ijzerconstructies', in: Restauratievademecum, blad 1-17 RVblad ijzer 01, (1985).

² Vries 1985, p. 01-4.

³ Stenvert, R. en G. van Tussenbroek, Inleiding in de bouwhistorie, opmeten en onderzoeken van oude gebouwen, Utrecht 2007, p.109.

⁴ Orsel, E., 'The Earliest Development of Roof Construction in Leiden (NL)', in: Proceedings of the Third International Congress on Construction History, Cottbus 2009, p. 1113-1120, p.1118.

⁵ Stenvert 2007, p.109-110.

De moerbout in de kapconstructie van Rapenburg 65 (1749). (foto E.D. Orsel, M&A)

In 1888 gebeurde dit in Europa bij de invoering van het metrische stelsel.⁶

LEIDSE VOORBEELDEN

Rapenburg 61 kreeg in 1701 een nieuwe lijstgevel naar ontwerp van Jacob Roman.⁷ Uit het bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat de ophoging van het pand en de daken bij deze vernieuwing hoort.⁸ In de hout- en kapconstructie van Rapenburg 61 zijn stelselmatig moerbouten toegepast. De muurstijlen van de houtconstructie waarmee het pand is verhoogd zijn op halve hoogte voorzien van muurankers. Deze zijn vastgezet met vierkante moeren, die op onregelmatig en grof schroefdraad zijn vastgeschroefd. Onder de moer is een vierkante volgplaat aanwezig. Deze heeft in de hoeken gaatjes, om de plaat vast te zetten met nagels. Een zware lange balk van een onderslagconstructie is opgebouwd uit

twee delen, die met moerbouten aan elkaar zijn gezet. Ook de las in deze balk is extra gezekerd met een moerbout. Deze bouten met een bolle kop hebben dezelfde moer en volgplaat als de houtconstructie van de verhoging. De dakspanten van de achterdaken hebben driehoekspanten om de nokgording te dragen. Deze zijn in de nok extra gezekerd met een moerbout. De moer heeft weer dezelfde vierkante vorm en volgplaat als de houtconstructie, en de bout heeft een vierkante kop.

⁶ Stenvert 2007, p.110.

⁷ Orsel, E.D., 'De hand van Jacob Roman, de nokplaat van Rapenburg 61', in: Nieuwsbrief SBN, nr.47, nov. 2009, p.38-41.

⁸ Zie het bouwhistorische dossier Rapenburg 61 in het bouwhistorisch archief van Monumenten & Archeologie. De gevel is wel in 1764 gemoderniseerd zodat er een kleine kans is dat de constructies van later datum zijn.

Rapenburg 65 werd in 1749 grondig verbouwd met een nieuwe lijstgevel en verhoging van de voorzijde.⁹ De kap bestaat uit asymmetrische dekbalkspanten met daarop driehoekspanten. De dekbalkspanten hebben aan de voorzijde een vrij steil staand spantbeen terwijl die aan de achterzijde behoorlijk schuin staat. Het korbeel aan de achterzijde is zowel in de dekbalk als in het spantbeen gepend, terwijl aan de voorzijde het korbeel in de dekbalk is gepend en koud tegen het spantbeen genageld is. Er is waarschijnlijk voor deze afwijkende oplossing gekozen, omdat in het spantbeen al het blokkeel was ingepend. Door nog een pengat te maken zou het spantbeen wellicht te veel verzwakt worden. Vanuit de gedachte de verbinding goed te zekeren is er door korbeel en spantbeen een bout aangebracht. De bout heeft een vierkante platte kop, die in het korbeel is verzonken. De vierkante moer is op grof schroefdraad gedraaid. Daaronder is een ronde volgplaat aanwezig, die verzonken ligt in een gehakt vierkant gat in de achterzijde van het spantbeen.

VROEGE MOEREN EN BOUTEN IN DUITSLAND

Over het algemeen wordt aangenomen dat vierkante moeren pas omstreeks de late 19de eeuw in Nederlandse bouwconstructies voorkomen, maar moeren werden al veel eerder toegepast. Een voorbeeld is gevonden in Duitsland, waar al in de 17de eeuw schroefdraad en moeren werden toegepast, zoals de trekstangen in de Heilige kruiskerk in Augsburg uit 1653 laten zien.¹⁰ Hier zijn de moeren zeskantige en de volgplaten vierkant.¹¹ Zelfs in een traktaat uit 1588 worden ze al genoemd.¹² De kennis van schroefdraad gaat waarschijnlijk terug op hydraulica (pompen), waar wij in het natte Nederland natuurlijk ook zeer van op de hoogte waren.¹³

VROEGE MOEREN EN BOUTEN IN NEDERLAND

Schroefdraad, moeren en bouten waren in de 17de eeuw in Nederland niet Sonbekend. Bij hang- en sluitwerk komen ze al in de 16de eeuw voor, zoals een Hattems slot uit 1588 bewijst.¹⁴ Andere vroeg gedateerde voorbeelden

⁹ Zie het bouwhistorische dossier Rapenburg 65 in het bouwhistorisch archief van Monumenten & Archeologie.

¹⁰ Holzer, S.M. en B. B. Köck, 'On the Use of Iron Elements in Southern Bavarian Roofs of the Baroque', in: *Proceedings of the Third International Congress on Construction History*, Cottbus 2009, p. 821-828; p.826.

¹¹ Het is zeker dat deze oorspronkelijk zijn, want in 1704 wordt deze kap met de ijzeren staven als voorbeeld gebruikt in een handboek; Holzer, p.826-827.

¹² Holzer 2009, p.826-827; in het traktaat van Agostino Ramelli uit 1588, *Diverse et artificiose*, staan voorbeelden van moeren op p. 258, 261 en 272.

¹³ Holzer 2009, p.827.

¹⁴ Meindersma, K.T., *Achter Slot en Grendel*, Rvbijdrage 14, Zeist, 1994; p.5 en 138: Deurslot 1621, raadhuis Klundert als een wat later voorbeeld.

zijn sloten uit 1606, 1621 en 1651.¹⁵ Ook kan gedacht worden aan klokken en pompen.

VIERKANTE MOEREN, OUDER DAN GEDACHT

De vierkante moeren die zijn aangetroffen in Rapenburg 61 en 65 bij gedocumenteerde verbouwingen in de 18de eeuw geven aan dat deze elementen vroeger zijn gebruikt dan tot nu toe algemeen werd aangenomen.¹⁶ Gezien het feit dat moerbouten in sloten al werden toegepast is het niet verwonderlijk dat ze ook werden toegepast in houtconstructies wanneer dit structureel voordeel gaf. Zelfs de traditioneel ingestelde Leidse timmerman gebruikte moerbouten ter vervanging van de traditionele pen- en gat-, of zwaluwstaartverbinding.

Vierkante moerbouten kunnen dus veel ouder zijn dan het eind van de 19de eeuw, zoals tot dusver werd aangenomen. Met deze signalering wil dit artikel aandacht vragen voor dit fenomeen en daarmee een aanvulling geven op bouwhistorische dateringen.

**EDWIN ORSEL, BOUWHISTORICUS
MONUMENTEN & ARCHEOLOGIE, GEMEENTE LEIDEN**

¹⁵ Meindersma 1994, p. 114: schootveerslot 1588, streekmuseum Hattem; p.137: schootveerslot 1608, Waspik, Rijksmuseum Amsterdam; p.158: schootgrendelslot, 1651, Gasthuiskerk.

¹⁶ Of deze moeren al gehard zijn is onbekend. Het hardingsprincipe was al wel bekend, zie noot 1.

IN MEMORIAM

RUUD MEISCHKE (1923 - 2010)

Kort voor de kerst overleed op 87-jarige leeftijd prof. dr. ir. Rudolph (Ruud) Meischke, een van de vooraanstaande persoonlijkheden en wetenschappers op het gebied van de Nederlandse monumentenzorg in de tweede helft van de 20ste eeuw en initiator van het onderzoek naar de geschiedenis van het bouwen bij de rijksdienst. Vanaf 1958 tot 1972 was Meischke directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), de huidige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), hoofd van de Afdeling Restauratie.

Meischke begon zijn loopbaan bij de RDMZ al in 1949, nog voordat hij in 1951 op het gebied van de stedenbouw afstudeerde als Bouwkundig Ingenieur bij prof. C. van Eesteren aan de TH in Delft. Tot 1953 was hij daar medewerker aan de serie van *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst: geïllustreerde beschrijving*. In diezelfde periode was Meischke ook werkzaam bij de Dienst der Publieke Werken te Amsterdam, waar hij historisch onderzoek verrichtte naar de Jordaan. In 1953 volgde zijn benoeming tot Hoofd van het toen opgerichte Gemeentelijk Bureau voor de Monumentenzorg in Amsterdam. Deze functie zou hij verrichten tot zijn aanstelling als directeur van de RDMZ in 1958. Toen hij zich in 1972 niet kon verenigen met een voorgenomen, ingrijpende reorganisatie - de eerste van vele die nog zouden volgen - zag Meischke zich genooddaakt zijn functie van hoofd van de Afdeling Restauratie van de RDMZ neer te leggen.

Met dit laatste trok Meischke zich echter niet terug uit de wereld van de monumentenzorg en het daarbij behorende onderzoek. Tot aan zijn pensionering in 1988 werkte hij opnieuw aan de Geïllustreerde Beschrijving, nu in het bijzonder die van Amsterdam; van zijn hand verschenen de delen: *het Burgerweeshuis* ('s-Gravenhage 1975) en *Het R.C. Maagdenhuis, het huizenbezit van deze instelling en het St. Elisabeth-gesticht* ('s-Gravenhage 1980). Vanwege zijn wetenschappelijke verdiensten werd Meischke in 1978 benoemd tot lid van de KNAW en werd hem in 1983 een Eredoctoraat verleend door de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Utrecht. De laatste drie jaar voorafgaand aan zijn pensionering (1985-1988) was Meischke buitengewoon hoogleraar in de geschiedenis van de architectuur aan de Rijksuniversiteit Leiden (inaugurale rede: *De schoorsteen binnenshuis en op het dak*, Leiden, 1986).

Meischke's omvangrijke bibliografie, die zich uitstrekt tussen 1949 en 2008, bevat belangrijke studies over gotische stadskerken, de (stedelijke) monumentenzorg, de geschiedenis van de Nederlandse Monumentenzorg en de methode van restaureren (*Beschouwingen over de Nederlandse Monumentenzorg tussen 1918 en ca. 1970. Lezing gehouden bij zijn afscheid van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg op 14 december 1988*, Amersfoort 1988). Maar vooral over de geschiedenis van het Nederlandse stadswoonhuis en de ontwikkeling van

het buitenhuis, waaronder het overzichtswerk *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800* uit 1969 en de vierdelige serie *Huizen in Nederland. Architectuur historische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser* (1993-2000). Deze publicaties verschenen ter gelegenheid van het vijftigjarige, respectievelijk vijfenzeventigjarige jubileum van de Vereniging "Hendrick de Keyser".

Meischke's wetenschappelijke belangstelling ging vooral uit naar het architectonisch ontwerpen en de organisatie van de bouwwereld, vooral in de late middeleeuwen, vanaf de eerste ontwerpfase tot aan de voltooiing van het gebouw. Baanbrekend en nog steeds actueel is het omvangrijke artikel uit 1952, *Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw*.

Met het overlijden van Ruud Meischke verliest de wereld van de Nederlandse bouwhistorici een man die op vele gebieden zijn sporen heeft verdiend en een omvangrijk oeuvre heeft achtergelaten. Hij beschouwde zich zelf echter vooral als bouwhistoricus, zoals hij kort voor zijn dood te kennen gaf.

GERARD W.C. VAN WEZEL

Ruud Meischke 1923 - 2010

AANKONDIGINGEN

DONATEURSDAG

Op 18 juni is de jaarlijkse Donateursdag, die dit jaar in de oude Hanzestad Zwolle wordt gehouden. Nadere bijzonderheden over het programma zullen op de website gepubliceerd worden www.bouwhistorie.nl.

BOUWHISTORISCHE PLATFORMS

8 JUNI

Gezamenlijk Bouw- en Kleurhistorisch Platform, met dit keer als thema de Joriskerk in Amersfoort. Karel Emmens maakt ons deelgenoot van de bouwgeschiedenis van de kerk, die onlangs is gerestaureerd. Elizabeth den Hartog zal spreken over de kapitelen en over de kleurige afwerking. Vervolgens is er een excursie naar de kerk zelf, waar Willem Haakma Wagenaar en Karel Emmens ter plaatse verdere uitleg zullen geven. De middag wordt besloten met een borrel bij de RCE.

21 SEPTEMBER

Bouwhistorisch Platform met als thema: Amelisweerd. Er is in het interieur bijzonder behang gevonden, waarover (o.a.) Eloy Koldewey zal spreken.

16 DECEMBER

Zoals al aangekondigd door de secretaris Henk Jansen is er een bijzonder Bouwhistorisch Platform, in de vorm van een studiedag ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan van de Stichting Bouwhistorie Nederland.

CONGRESSEN, SYMPOSIA

Bond Heemschut, opgericht in 1911 onder voorzitterschap van architect K.P.C. De Bazel, maakt zich al honderd jaar sterk voor behoud van de bebouwde omgeving en cultuurlandschappen. Ter gelegenheid hiervan is er o.a. een forum in Amsterdam op 10 juni: 'Volunteers in the service of European Heritage', en op 11 november in Arnhem: 'Particuliere erfgoedzorg'. Zie: www.heemschut.nl.

De *Arbeitskreis für Hausforschung* heeft dit jaar haar bijeenkomst gepland van 9 tot 13 oktober 2011 in Wittenberg, de stad van Luther. Het thema is 'Hausbau und wohnen im 16. Jahrhundert'. (www.arbeitskreisfuerhausforschung.de)

Rijksdienst Cultureel Erfgoed

Op 12 oktober organiseert de RCE, in de Doelen in Rotterdam een symposium: 'Duurzaam Erfgoed'. Aanmelden via de website www.cultureelerfgoed.nl

HEIN HUNDERTMARK, KAJ VAN VLIET, M.M.V. RENÉ DE KAM, *DE PAULUSABDIJ. ACHTER DE MUREN VAN UTRECHTS OUDSTE KLOOSTER*, UITGEVERIJ MATRIJS, UTRECHT 2010, ISBN 978-90-5345 360-5

In 2000 werden er plannen uitgewerkt om het Utrechts Archief een nieuwe locatie te geven in het voormalige gerechtsgebouw aan de Hamburgerstraat, Utrecht. Bij de verbouwing en restauratie werd door bouwhistoricus Hein Hundertmark, in opdracht van de afdeling Cultuurhistorie van de gemeente Utrecht, vanaf het begin een uitgebreide documentatie gemaakt van het eeuwenoude muurwerk. Daarbij kwamen veel onverwachte zaken aan het licht over de Paulusabdij die een nieuw beeld geven van haar geschiedenis. Een bundeling van

krachten met historicus en archivaris Kaj van Vliet resulteerde allereerst in een lezing en een symposiumbijdrage en tenslotte in een boek. Ook de historicus René de Kam, eveneens werkzaam bij Cultuurhistorie van de gemeente Utrecht, heeft een bijdrage geleverd aan het boek.

Gemeente Utrecht en het Utrechts archief hebben samen deze publicatie mogelijk gemaakt, ondersteund door de provincie en een aantal fondsen, stichtingen en privépersonen. Het boek is de weerslag van een groot en langdurig project, waaraan veel specialisten hun steentje hebben bijgedragen. De goede redactie van de tekst heeft voor een gelijkmatige stijl gezorgd en maakt het praktisch onmogelijk de bijdragen van de individuele auteurs te onderscheiden.

Het boek bestaat uit drie delen met elk een eigen karakter. In deel 1 zijn de bouw en vooral de verbouwingen van de abdij in kaart gebracht, vanaf het jaar 1000 tot 1593. In dat jaar werd de abdij officieel opgeheven en dankzij een overijverige commissie, ingesteld door de Staten van Utrecht, bestaat er een buitengewoon volledige beschrijving van alle bezittingen, inclusief de locatie in het abdijcomplex. De commissie begon haar werk al toen het lichaam van de

net overleden waarnemend abt nauwelijks koud was geworden. Aan de hand van de gegevens uit deze beschrijving is in deel 2 een reconstructie van het complex gemaakt. Ter vergelijking werd de beroemde kloosterplattegrond van Sankt Gallen en die van de abdij van Egmond gebruikt. Deel 3 beschrijft de nieuwe bewoners vanaf 1593 tot heden en de diverse verbouwingen die het complex heeft ondergaan. In drie bijlagen wordt een overzicht van de archeologische en bouwhistorische waarnemingen gegeven, een transcriptie van de inventarisatie uit 1593 en de resultaten van de openbare verkoop in 1617 van percelen op het terrein van de Paulusabdij. Noten, literatuur, bronnen en een verklarende woordenlijst, aangevuld met een register van namen vormen het sluitstuk.

Hein Hundertmark heeft een groot aantal tekeningen vervaardigd van diverse stadia van bouw en afbraak, en ook van de restanten op het complex. Niet alleen maakte hij zeven gedetailleerde tekeningen van het resterende muurwerk en van de Pauluspoort, maar hij tekende ook alle overige 30 plattegronden van het complex, afgewisseld met een enkele opstand. In bijlage 1 gebruikt hij kleur om de perioden in de bouw aan te geven, wat zeer verhelderend is. Voor een leek is het soms lastig het verschil tussen de opeenvolgende tekeningen in de voorgaande tekst op te merken. Er zijn echter zoveel stadia in de bouw en veranderingen geweest dat er waarschijnlijk niet genoeg kleuren onder de zon zijn om dat te markeren. Voor niet-Utrechtenaren was het verhelderend geweest wanneer er eenmalig een overdruk van het huidige stratenplan over de tekeningen was geprojecteerd. Het is soms moeilijk om je te oriënteren alleen op basis van de straatnamen en kompas aanduidingen. De maquette van de Paulusabdij, een reconstructie van het complex in de zestiende eeuw op basis van de tekeningen van Hundertmark, is een waardevolle visuele aanvulling. Anderhalf jaar lang werd hieraan gebouwd door G.M.J. Engelbrecht en J. B. A. Terlingen.

De burgemeester van Utrecht leidt het boek in en beschrijft de karakteristieke Hofpoort aan de Nieuwe Gracht en de binnenplaats waar de restanten van het middeleeuwse Benedictijnenklooster aan het licht kwamen. Het eerste hoofdstuk over de voorloper van de Paulusabdij, Anfrieds klooster op een berg(je) bij Amersfoort uit het jaar 1000, leidt de lezer ook binnen in de wereld van de katholieke kerk en haar verschillende ordes en hun idealen. De eerste en oudste onderdelen van de Paulusabdij in Utrecht zijn al blootgelegd tijdens de restauraties in de jaren vijftig van de twintigste eeuw door o.a. Temminck Groll. De datering is gebaseerd op fundamenten van zwerfkeien, het gebruik van tufsteen en ook de vondst van sarcofagen uit de elfde en twaalfde eeuw. Dit onderzoek gaf ook belangrijke aanwijzingen voor de locatie van de allereerste gebouwen: de kerk en het klooster zelf.

Er zijn een aantal bijzondere vondsten gedaan. Heel bijzonder was die van een

plavuizenvloer in de ontvangstruimte van het klooster; de vloer is de oudste in Nederland en dateert van vóór een brand in 1253. Het gebouw was al eerder door het vuur getroffen, maar na deze laatste brand vonden er uitgebreide restauraties en verbouwingen plaats. De stijl veranderde van romaans naar gotisch en van beide zijn naast elkaar nog gemetselde restanten te vinden in een muur van de oostelijke vleugel van wat het klooster moet zijn geweest. Deze muur is bij de meest recente verbouwingen in het zicht gelaten. Een ander bijzonder restant waren de klankpotten, in de muur van de koorafsluiting ingebracht om de akoestiek te verbeteren en ontdekt in 1804. Bij de meest recente restauratie werd een onderaardse gang ontdekt, inclusief een volledig bewaarde plavuizenvloer uit de zestiende eeuw.

In de loop van de eeuwen is er steeds meer aangebouwd op het grondgebied van de abdij. Er kwam een nieuwe zuidvleugel aan de kloosteromgang, een 'sieckhuis', er werd een bakhuis gebouwd en een eigen brouwerij met toegang vanaf de nieuwe Gracht. Rond 1540 verscheen een fraai renaissance poortgebouw waarvan de funderingen nog zijn teruggevonden. Van de elders geplaatste maniëristische Hofpoort uit 1617 bestaan nog steeds oorspronkelijke onderdelen.

De Paulusabdij werd niet gespaard bij de beeldenstorm in 1566, maar gelukkig bleef een aantal van hun kostbare handschriften en incunabelen behouden en deze vormde later de kern van de Universiteitsbibliotheek Utrecht, samen met de overblijfselen uit twee andere kloosters en het kapittel van St. Jan. Erger werd het toen de stad de abdijkerk wilde slopen om het puin voor de stadswallen te gebruiken. Deze ramp kon door de monniken worden afgekocht met 2500 gulden. Zolang er nog een (weliswaar waarnemend) abt was kon hun voortbestaan in de abdij gerekt worden, maar met zijn overlijden in 1593 was het gedaan met de Paulusabdij. Vier jaar later werd de gehele inboedel verkocht. Het enig bekende overblijfsel van de kerkchat is een zilveren miskelk uit 1507, nu in de collectie van Schloss Neuhaus bij Paderborn.

Geleidelijk aan werd het voormalige abdijterrein onderdeel van de stad. Het terrein werd opgedeeld in percelen in 1617; deze werden aan particulieren verkocht en er werden nieuwe straten aangelegd. In het bestaande kloostergebouw werd een gerechtsgebouw gevestigd en in de loop van de jaren werden de abdijgebouwen geleidelijk aan afgebroken: het koor van de kerk, bijvoorbeeld, viel in 1804 onder slopershamer. Sommige onderdelen, zoals het brouwhuis, bleven echter bestaan en kregen een nieuwe bestemming. Vrouwe Justitia nam haar intrek rond 1837 in een nieuw gebouw, ontworpen door architect Chr. Kramm, waarbij onderdelen van de zuidelijke en oostelijke vleugel van de abdij geïncorporeerd werden. Grote verbouwingen vonden plaats rond 1954, om het groeiend aantal werknemers te huisvesten. In 2000 was er weer sprake van een 'nieuw' Gerechtsgebouw, nu niet meer aan de Hamburgerstraat, maar aan de Catharijnesingel. De oude behuizing kreeg een nieuwe bewoner in

de vorm van het Utrechts Archief. Dit was een reden voor opnieuw een flinke verbouwing. De vondst van restanten van de voormalige Paulusabdij heeft tenslotte de aanzet gegeven tot het boek.

Het relaas van de bouwgeschiedenis van de Paulusabdij is geplaatst in een historische context. Het is een zeer verzorgde uitgave met veel en gevarieerde afbeeldingen. Op een tijdbalk bovenaan de pagina's wordt de behandelde periode op een originele manier gemarkeerd. Oude kaarten, afbeeldingen van schilderijen, panelen, bodemvondsten en tekeningen worden afgewisseld met historische en recente foto's. Een aantal moet het doen zonder onderschrift. Voor een ingewijde is het duidelijk dat de foto aan het begin van deel 1 een opname is in de Pieterskerk; het is een fraaie opname, maar de plaatsing is toch merkwaardig wanneer hier het hoofdstuk begint over de bouw van de Paulusabdij. Ook zou het interessant zijn te weten waar de afbeeldingen op verschillende pagina's vandaan komen. Om hier achter te komen moet men achterin het boek de hele illustratieverantwoording doornemen. Het toegepaste systeem is summier te noemen, aangezien enkel bronnen worden genoemd. Deze zijn alfabetisch gerangschikt met daarachter slechts een paginanummer. Nadere inventarisnummers, bijvoorbeeld van het Utrechts archief (gesorteerd onder de letter H), worden niet gegeven.

Aan de andere kant zijn er veel onderschriften waarin behalve een beschrijving van de illustratie ook feitelijke informatie is verwerkt. Dit maakt het beeld voor de lezer duidelijker maar gaat in een aantal gevallen erg ver, zoals een beschrijving bij een plattegrond van de aangebrachte gotische gewelven, een kelder en een renaissance poort. Sommige afbeeldingen hebben een eigen kader gekregen, met een verhaal binnen een verhaal. Het is een aardige manier om interessante informatie of vergelijkingen buiten de lopende tekst toch te presenteren en de aandacht te vangen van een 'snelle' lezer die meer visueel is ingesteld. Verwarring kan daardoor wel gemakkelijk ontstaan, want is de rechts afgebeelde deksteen op p. 52 nu afkomstig uit Siegburg of uit de Paulusabdij? Ook wordt daardoor sommige informatie dubbel gegeven. Stond er over de boeken uit de kloosterbibliotheek ook niet een gelijkloend verhaal in de lopende tekst?

Het eindresultaat van het archeologisch, bouwhistorisch en archief onderzoek is een zeer lezenswaardig boek met prachtige illustraties, dat de lezer een enorme hoeveelheid nieuwe en interessante informatie biedt. Hiermee is tevens een ontbrekend stuk van de geschiedenis van Utrecht ingevuld.

ARENDIE HERWIG-KEMPERS

DOLF VAN WEEZEL ERRENS

Bedehuizen

KERKEN IN MAKKUM VAN BAPTISTEN,
DOOPSGEZINDEN, GEREFORMEERDEN EN KATHOLIEKEN

DOLF VAN WEEZEL ERRENS, *BEDEHUIZEN. KERKEN IN MAKKUM VAN BAPTISTEN, DOOPSGEZINDEN, GEREFORMEERDEN EN KATHOLIEKEN*, UITGAVE STICHTING TICHELAARS HISTORISCH BEZIT, MAKKUM 2010, ISBN 978-161-627-8656.

In december 2010 verscheen bij de Stichting Tichelaars Historisch Bezit een boek over de 'Bedehuizen' in Makkum. De publicatie is van de hand van Dolf van Weezel Errens, provinciaal monumentenzorg van Friesland, en gaat over de kerkgebouwen

van de Baptisten, Doopsgezinden, Gereformeerden en Katholieken. 'Bedehuizen' is het zesde deel in de reeks Makkumer Sier, een serie boeken over bijzondere en monumentale gebouwen in en rond Makkum. Tot die gebouwen behoren bijvoorbeeld ook de fraaie familiehuizen van de aardewerk- en tegelfabrikant Tichelaar en de panden van de reders- en bankiersfamilie Kingma. Aan deze huizen, inmiddels eigendom van de vereniging Hendrick de Keyser, zijn de delen drie en vijf uit de reeks gewijd. In deel vier kwam de hervormde kerk al uitgebreid aan de orde, reden dat dit gebouw in 'Bedehuizen' buiten beschouwing is gelaten.

Het boek bestaat uit vier gedeelten waarin per deel een ander kerkgenootschap ter sprake komt. Van dat genootschap beschrijft Van Weezel Errens kort en bondig de plaatselijke ontstaansgeschiedenis om vervolgens uitvoerig in te gaan op het huidige kerkgebouw en haar eventuele voorgangers. Daarbij komen niet alleen de onroerende zaken aan de orde, maar ook de inrichtingen en roerende delen die deel uitmaken -of deel uitmaakten- van de inventaris. Het verhaal beperkt zich niet in tijd, ook de meest recente wijzigingen en ontwikkelingen worden genoemd waardoor bijvoorbeeld het met neonlicht versierde kruis (van 1976 tot 1987) op de gereformeerde kerk een plaats krijgt.

De korte, algemene inleidingen over de oorsprong en ontwikkelingen bij elk genootschap zijn verhelderend. Met name het brede publiek zal immers niet altijd weten hoe het zit met de liturgische opvattingen per genootschap of de begrippen als 'Afscheiding' en 'Doleantie', 'Vermaningen' of de achterliggende ideeën van het Baptisme.

Duidelijk meerwaarde hebben ook de informatieve teksten over betrokken architecten. Of het nu gaat over Tjeerd Egberts Kuipers (Gereformeerde Kerk 1888), Johan Franciscus Scheepers (Katholieke Kerk 1859) of Hendrik Hendriks Kramer (Doopsgezinde kerk 1909), voor zowel de leek als specialist is genoeg interessante informatie over deze architecten en hun werk te vinden.

Het is naar mijn mening een verrassend boek geworden. 'Bedehuizen' toont onder andere hoe op zich onooglijke en simpele kerkgebouwen toch interes-

sant kunnen zijn, of het nu gaat over vormen, materialen of inrichtingselementen. Dit blijkt bijvoorbeeld bij het kerkje van de Baptisten. Hierin bevindt zich een betonnen doopbassin uit 1955 dat is weggewerkt onder een podium met preekstoel. Door het podium met de preekstoel, dat rust op wielen voorzien van kogellagers, naar achteren te schuiven, komt het bassin tevoorschijn en vooraan in de kerk te liggen. Van Weezel Errens heeft verder prachtig en gevarieerd materiaal opgedoken uit de archieven, dat maakt het boek zeer aantrekkelijk. Hij toont een bont geheel van opvallende speldjes tot gelegenhedsborden, tegeltableaus, unieke sloopfoto's en bijzondere bouwtekeningen. Tot de laatste categorie behoren bijvoorbeeld de afgebeelde ontwerptekeningen van de 'stucadoorsgotiek' door Scheepers uit 1859, en de ingekleurde ontwerptekeningen uit 1917 door Wolter ter Riele van een wandbetegeling en wandbeschildering in het koor van dezelfde kerk.

Uit het boek blijkt inzet, kennis en kundigheid. Tot in de kleinste details is alles uitgezocht; er is de auteur geen knopje, briefje of tekening ontgaan. Minstens zo belangrijk is dat al die zaken goed zijn verantwoord via de voetnoten. Nadeel is dat al die voetnoten meteen wel de ruimte in het boek beperken, misschien voortaan toch eindnoten gebruiken? Over de opmaak en vormgeving van het boek (23x23cm, 144 pag.) kan opgemerkt dat de eenkoloms-teksten prettig leesbaar zijn, er is mooi stevig papier gebruikt en de afbeeldingen zijn fraai gedrukt, maar helaas soms wat klein. De keuze voor het plaatsen van de literatuuropgave voor in het boek, voorafgaand aan de tekst, is minder geslaagd. Logischer, zeker ook gezien de lay-out van de voorgaande vijf delen van de reeks, zou een plaats achterin het boek zijn geweest. Met die opzet was de plaatsing van de Verantwoording en Inleiding (beide identiek ondertekend) naast elkaar voorkomen.

Hoewel het boek in de eerste plaats regionaal georiënteerd is, bevat het toch ook genoeg informatie die de regio overstijgt en van algemeen belang is vanwege de kennis over kerkbouw in Nederland. De genoemde gegevens over de architecten zijn daar een voorbeeld van. 'Bedehuizen. Kerken in Makkum van Baptisten, Doopsgezinden, Gereformeerden en Katholieken' is een goed, gedetailleerd en gevarieerd boek waarin de geschiedenis van de kerkgebouwen in Makkum helder en gedegen uiteen is gezet. Kortom, de moeite waard voor leken en specialisten.

ALBERT REINSTR

Geschiedenis en ontwerp

Vantilt

Kees Bosma, Jan Kolen (redactie)

Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed

BOSMA, JAN KOLEN (RED.), *GESCHIEDENIS EN ONTWERP. HANDBOEK VOOR DE OMGANG MET CULTUREEL ERFGOED*, UITGEVERIJ VANTILT, NIJMEGEN 2010, ISBN 978-94-6004-0504

Het is niemand ontgaan dat de monumentenzorg in beweging is. Als de voortekenen juist zijn, zal het aandeel van cultureel erfgoed in ruimtelijke transformatieprocessen een grotere rol gaan spelen dan ooit het geval was. Vroeg in de planvorming cultuurhistorische waarden onderkennen moet leiden tot een betere inpassing van bestaande objecten in de ruimtelijke ordening van morgen, waarbij niet alleen het object, maar de hele context, liefst op interdisciplinaire wijze, bij de planvorming wordt betrokken.

Geschiedenis en ontwerp onderzoekt de vele manieren om cultureel erfgoed in dergelijke plannen en ontwerpen te betrekken. Monter wordt op de achterflap verklaard dat niet alles noodzakelijkerwijs behouden hoeft te worden, en dat in sommige gevallen sloop juist een bevrijding kan zijn. Voor sommigen is een dergelijke mededeling even slikken, maar de boodschap van de redacteuren van *Geschiedenis en ontwerp* is dat het veel belangrijker is een toegankelijke kennisinfrastructuur te creëren, die zorgt voor begrip bij alle betrokkenen in het planvormingsproces, dan alles uit principe op een monumentenlijst te zetten en te 'bevriezen'. Vanuit die gedachte is het boek dan ook opgezet in vier op-eenvolgende stappen.

Na een inleiding komen eerst de veranderende opvattingen over erfgoed en ruimte in de historische wetenschappen aan de orde. In dit hoofdstuk worden achtereenvolgens archeologie en landschappen, architectuurgeschiedenis en monumentenzorg, historische geografie, historische tuinen en landschappen, evenals het historisch onderzoek naar erfgoed en ruimte voorgesteld. Daarbij ligt de nadruk telkens op de veranderende opvattingen die zich in de afgelopen vijftig jaar hebben voorgedaan. Hierdoor ontstaat een goed overzicht van de conjunctuur van disciplines en opvattingen, waarbij helaas moet worden opgemerkt, dat de bouwhistorie nauwelijks wordt genoemd en als discipline niet voorkomt.

Toch biedt dit hoofdstuk een goede opmaat naar het volgende, waarin erfgoed en ruimte nu juist niet vanuit de historische wetenschappen, maar vanuit ontwerp, planning, bestuur en economie worden benaderd. We betreden hier duidelijk een andere wereld, waar een andere taal wordt gesproken. Dat blijkt direct al uit het deel 'De kaart, het landschap en alle lagen ertussen', waarin veel cryptische zinnen voorkomen als: 'In Neutelings' tapijtmetropool lijkt in zekere zin de verschuiving van de aandacht van de ontwerpen naar een consumptieperspectief compleet.' Het volgende stuk, geschreven vanuit planologisch perspectief, biedt de historisch geïnteresseerde weer wat meer houvast, door minder abstracties en meer feiten weer te geven en een overzicht te presenteren van het instrumentarium waarmee in ruimtelijke processen kan worden ingegrepen. De bestuurlijke aspecten van erfgoedbeheer, die daarna aan de orde komen, zijn samengevat in een overzicht, waarin de fragmentatie van het huidige bestel op leerzame wijze uit de doeken wordt gedaan.

Na aandacht te hebben besteed aan economische modellen voor erfgoed volgt de derde stap, waarin onder de titel 'Draden spannen tussen verleden en toekomst' enkele concepten voor 'grensoverschrijding' worden gepresenteerd. Hierbij wordt gepoogd de vorige twee hoofdstukken te integreren, door te onderzoeken hoe de historische wetenschappen enerzijds, en ontwerp, planning, bestuur en economie anderzijds zich tot elkaar verhoudende eerste bijdrage wordt de verhouding geschetst tussen ontwerpdisciplines en historisch onderzoek gedurende de twintigste eeuw, waarna in de tweede bijdrage aandacht wordt geschonken aan de verhouding tussen historisch onderzoek en erfgoed en ruimte. Hierbij wordt vastgesteld dat geschiedenis en erfgoed lange tijd op gespannen voet met elkaar hebben gestaan, waarna een discours met een tamelijk hoog abstractieniveau volgt, waarin onderwerpen als 'erfgoed en ontwerp', 'tijd en ruimte in het (stads)landschap' en 'Stadsanalyse' de revue passeren. Hoewel er praktische voorbeelden worden gegeven en duidelijk wordt gemaakt dat het snel bij elkaar 'harken' van gegevens ten behoeve van ontwerpers geen realistisch verwachtingspatroon mag zijn, is het lastig om de essentie te vatten.

Filosofische opmerkingen en passages komen erg veel voor. Ook in de volgende bijdrage over authenticiteit is dat het geval, waar het gaat om fysieke authenticiteit versus de interpretatie van authenticiteit als sociale constructie, die dan tot vier uitgangspunten herleid wordt (p. 205). Dit maakt het lezen moeizaam, en staat mijns inziens het overbrengen van de boodschap van het boek regelmatig in de weg. Bij de eenvoudige lezer wordt steeds meer de indruk gewekt dat de verhouding tussen onderzoek enerzijds en ontwerp en uitvoering anderzijds veel weg heeft van een Gordiaanse knoop. Helaas wordt die door Geschiedenis en ontwerp niet ontward. Dat is eigenlijk opvallend, omdat de hoofdstukken over historisch onderzoek en over ontwerp, planning, bestuur en economie op enkele uitzonderingen na wel degelijk heldere analyses bevatten, die in een 'handboek' thuishoren.

Ondanks de synthese wordt het steeds moeilijker om de lijn nog te vast te houden. Na de behandeling van de landschapsbiografie als instrument voor onderzoek, planning en ontwerp (met een interessante casus over een ontwerpstudie voor een documentatiecentrum voor de geschiedenis van het nationaalsocialisme in München) en een bijdrage over 'Landschap en geheugen', volgt de laatste stap. Hierin wordt behandeld het 'kennisproject': Ontwerpen met de biografie van de Zandstad, dat tussen 2004 en 2007 aan de Vrije Universiteit van Amsterdam werd uitgevoerd. Na in een notendop de geschiedenis van ordeningssystemen te hebben behandeld, worden vier experimenten behandeld: 'gericht op 'injecties' van op kennis gebaseerde virtualiteit. Eerst een toolbox om een databank met historische beelden voor ontwerpprocessen geschikt te maken. Dan de intrigerende spanningsverhouding tussen de ouderwetse en nieuwerwetse kennisopslag. Vervolgens hoe een gestandaardiseerd drukprincipe zijn eigen unieke afwijkingen genereert. Ten slotte een tijdelijke metamorfose van een stadslichaam met digitale middelen.'

Hoewel ook in deze vierde stap weer wordt geprobeerd om verder uit te werken wat in de voorgaande hoofdstukken is begonnen, winnen de abstracties, het jargon en het hier en daar toch wel al te gezwollen taalgebruik het jammer genoeg van de boodschap. Er wordt van de lezer, die niet op de hoogte is van template culture, de 'digitale biografie van de Zandstadregio', 'regiogenerieke sprawls' en 'corporatistisch solidarisme' eenvoudigweg te veel gevraagd. Ik betwijfel daarom of *Geschiedenis en ontwerp* daadwerkelijk als een handboek zal worden omarmd, zoals de ondertitel van het boek voorstelt.

Wat we echter van het boek, behalve de hoofdstukken die wél toegankelijk zijn, kunnen leren, is dat de omgang met cultureel erfgoed vooral gaat om taal. Veel bouwhistorici, maar ook beleidsmakers en monumentenadviseurs, zullen het boek te gelaagd, te weerbarstig en misschien wel te intellectualistisch vinden. Het benaderen van erfgoed vanuit abstracties kent een lange traditie, maar de benadering vanuit het 'lezen van gebouwen' eveneens, en die traditie blijft in het boek onderbelicht. Er moet worden gezegd dat in Geschiedenis en ontwerp in ieder geval een poging is gedaan een brug te slaan, maar de taal van ontwerpers, denkers, beleidsmakers en gebouwenonderzoekers verschilt vaak zo hemelsbreed van elkaar, dat dit een van de voetangels is in het proces van ruimtelijke transformaties, ook al zijn de bedoelingen van alle betrokkenen nog zo goed. Zoals een te hoog 'toognagelgehalte' in bouwhistorische artikelen en rapporten niet-bouwhistorici afschrikt, zo dringt een publicatie met een te academisch, abstract taalgebruik niet door tot de mensen van de praktijk.

Ten slotte kan nog worden opgemerkt dat het boek handzaam en fraai is vormgegeven, met uitzondering van één aspect: alle afbeeldingen staan op hun kant en voor de bijschriften moet veelvuldig worden gebladerd. Voor iemand die het principe huldigt dat afbeeldingen de tekst op heldere wijze moeten illustreren en ondersteunen, is het op zijn kant plaatsen van de afbeeldingen

een onbegrijpelijke keus. Maar misschien is ook dit symptomatisch voor de brug die nog moet worden gespannen tussen geschiedenis en ontwerp. De prachtige foto van de verwoeste en gereconstrueerde brug van Mostar op de voorkant is wat dat betreft programmatisch. Mooi is daarbij, dat de foto tegelijk aantoont dat het slaan van zo'n brug allerminst onmogelijk is.

GABRI VAN TUSSEN BROEK

ARIE SCHELLINGERHOUT, *DAKPAN-
NEN. 2600 JAAR TERRACOTTA OF
KERAMISCHE DAKPAN*, PRIMA-VERA
PERS, LEIDEN 2009

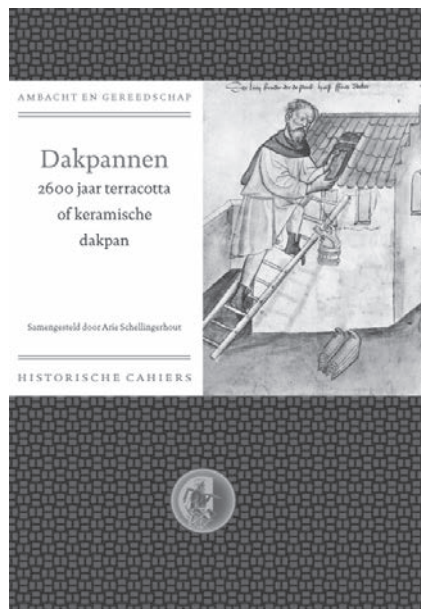
EN:

HUUB MOMBERS, *MOMBERS DAK-
PANNENGIDS*, 2E DRUK, MANDATE
PUBLISHERS, AKERSLOOT 2010

Dat over het thema 'dakpan' nog veel is te leren blijkt uit een misser in het volgende voorbeeld in de *Inleiding in de Bouwhistorie* uit 2007: het verwisselen van twee duidelijk verschillende soorten dakpannen. De redacteurs en ook de lezers hebben de fout niet opgemerkt, ook niet bij de herziene druk in 2009. Op p. 164 staat namelijk een afbeelding van een Lucas IJsbrandszpan, maar het gaat in feite over een Draisma de Vriespan, die er sterk op lijkt. Het verschil is dat de laatste in plaats van een rechte afschuining, een cirkelvormige afschuining heeft.

Daardoor ontstaan in het dakvlak geen zeshoeken, maar cirkels. Deze pannen werden rond 1900 door de firma Draisma de Vries uit Achlum geproduceerd en waren met 23 x 34 centimeter wat kleiner dan de Lucas IJsbrandszpan van 29 x 41 centimeter.

In 2009 verscheen het boekje *Dakpannen. 2600 jaar terracotta of keramische dakpan*, samengesteld door de in 2006 overleden Arie Schellingerhout en uitgegeven in de reeks *Historische Cahiers* van de Vereniging Ambacht en Gereedschap. De titel van het boek doet al vermoeden dat de publicatie, ondanks de bescheiden 88 pagina's en de vele kleurenillustraties, een brede opzet heeft, die vooral een cultuurhistorie van de dakpan biedt. In een helder, leesbaar betoog neemt Schellingerhout ons mee naar de oevers van de Eufraat, om via de Grieken en Romeinen bij de West-Europese Middeleeuwen uit te komen. Maar het boekje voldoet niet helemaal aan de verwachtingen. Juist als het voor de

bouwhistoricus spannend wordt, blijft de historische onderbouwing achterwege en dikwijls ontbreekt de scherpste en precisie als het op de datering van fenomenen aankomt. Zo zijn de Hildesheimer pannen op een pand in Alkmaar (het enige voorbeeld dat de auteur bekend was) een prachtige vondst, het gevolg van goed speurwerk en een scherp oog voor dakbedekkingen (p. 27-28). Maar hoe oud zijn die pannen nu? Ze kunnen veertig, maar ook vierhonderd jaar oud zijn en dat wordt helaas niet uit de doeken gedaan. Ook de opkomst van de golf- of S-pan is weinig nauw omlijnd. Hiervoor is het artikel van Dirk Jan de Vries et al. in de Overijsselse Historische Bijdragen 100 (1985), 83-142 nog altijd heel wat instructiever. Ook de Pegonpan mag dan volgens de auteur rond dezelfde periode als de Hollandse pan tot ontwikkeling zijn gekomen (p. 31), maar de vroegste verwijzing die wordt opgevoerd is uit 1953.

De behandeling van de negentiende en twintigste eeuw is wat systematischer, hetgeen ongetwijfeld met de aanwezigheid van gedrukte informatie te maken heeft. Hoewel de publicatie een uitgave van de Vereniging Ambacht en Gereedschap is, past het boek evenzeer in de doelstellingen van de Stichting Historie Grofkeramiek, die zich tot doel heeft gesteld een breed publiek te interesseren voor de historie van de dakpannen- en baksteenindustrie in Nederland. Hiervoor is Dakpannen. 2600 jaar terracotta of keramische dakpan bij wijze van eerste kennismaking uitstekend geschikt. Voor de bevrediging van wetenschappelijke nieuwsgierigheid zal de lezer in een aantal gevallen echter zelf nog wat huiswerk moeten verrichten.

Van een heel ander kaliber is de tweede druk van Mometers Dakpannengids, uitgekomen in 2010. De eerste druk verscheen in 2000, telde 95 pagina's en had een bescheiden formaat. De tweede druk (ondersteund door de Stichting Historie Grofkeramiek) telt slechts dertien pagina's meer en het formaat en de vormgeving wijken nauwelijks af. Toch biedt het binnenwerk veel verschillen met de eerste druk. De tekst is geheel herzien, al blijft de historische inleiding over keramische dakpannen van één pagina (p. 7) aan de karige kant. Hierover is veel meer te vinden in H.F.J.H. Mometers & E. van der Veen, Historisch overzicht van de voormalige Nederlandse dakpannenfabrieken 1594-2006: Beknopte fabriekshistorie, overzicht van productiemodellen en technische voetnoten, Druten 2006.

In het catalogusdeel, veruit het belangrijkste onderdeel van de gids, zijn echter tal

Amsterdam, Nieuwendijk. Dakvlak gedekt met Lucas IJsbrandszpannen. (foto Bureau Monumenten & Archeologie/ Michel van Dam)

van aanvullingen te vinden. Sommige tekeningen zijn aangepast, dateringen zijn hier en daar wat bijgesteld en de foto's zijn uniformer en professioneler. De hiervoor genoemde Draisma de Vriespan duikt voor het eerst op, terwijl ook de Marseillepan die rond 1895 in het Gelderse Druten werd geproduceerd, een goede toevoeging is ten opzichte van de eerste druk.

Het deel over betondakpannen (p. 75) is op dezelfde manier gepresenteerd als het eerste deel over keramische dakpannen. Nieuw is het hoofdstuk dat is gewijd aan bijzondere dakpannen, met Nederlandse producten als de Pottelberg Stormpan 44 of de Narvik Modula. Over deze pannen wordt aanzienlijk minder informatie gegeven dan over die in het catalogusdeel, maar het feit dat ze worden gesignaleerd, is weer een volgende stap in het inventariseren en catalogiseren van dakpannen.

De uniforme tekeningen hebben in de nieuwe uitgave jammer genoeg wat aan scherpte verloren en in sommige gevallen is het niet duidelijk waarom alleen de voorkant van de pan is gefotografeerd, terwijl van andere pannen ook de achterkant is weergegeven. Van de Stonewoldpan (p. 34) is in de tweede druk de opname van een solitaire pan weg gelaten, terwijl de Bourgondische lei uit de eerste druk niet meer als zelfstandige betonpan in de tweede druk is

opgenomen. De tekst is niet altijd even helder en qua stijl had een redacteur wellicht verbeteringen kunnen aanbrengen. Maar ook tien jaar na de eerste verschijning is Momers Dakpannengids nog steeds een pionierswerk, dat orde schept in een weerbarstig (daken-)landschap. Door zijn systematische opzet, consequente fotografie en inventarisatie van gegevens is het boek een uitstekend uitgangspunt voor nader onderzoek. In feite is het een uitnodiging aan elke bouwhistoricus om de voorhanden zijnde kennis uit te breiden en aan te vullen. Bij deze alvast een kleine voorzet: op p. 50 is te vinden dat de Lucas IJsbrandszpan 'uitsluitend in de noordelijke provincies' is te vinden. In het hart van Amsterdam bevindt zich echter aan de Nieuwendijk een dakvlak dat met dergelijke pannen is gedekt (zie afb.).

Dakbedekkingen krijgen bij restauraties vaak maar weinig aandacht en het lot van veel oude daken is een schervenbestaan in een puincontainer.

Wie Momers' dakpannenmuseum in de voormalige Hervormde Kerk van Alem ooit heeft bezocht, kent zijn bevoegdheid. Dat hij zijn kennis niet alleen in zijn privémuseum etaleert, maar die ook nog eens op systematische wijze voor een vak publiek weet te ontsluiten, verdient groot respect.

GABRI VAN TUSSENBROEK

KORSTMOSSEN EN MUURBLOEMPJES

Boekwijt, Harry, Ronald Glaudemans & Wim Hagemans, *De Sint-Janskathedraal van 's-Hertogenbosch: Geschiedenis van de bouw*, Uitgeverij Veerhuis, Alphen aan de Maas 2010.

Fraai, geheel in kleur uitgegeven boek over de geschiedenis van de kathedraal voor een breder publiek. De twaalf hoofdstukken bevatten ieder een plattegrond en een computerreconstructie van de betreffende bouwphase.

Boonstra, Onno & Anton Schuurman, *Tijd en ruimte: Nieuwe toepassingen van GIS in de alfawetenschappen*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2009.

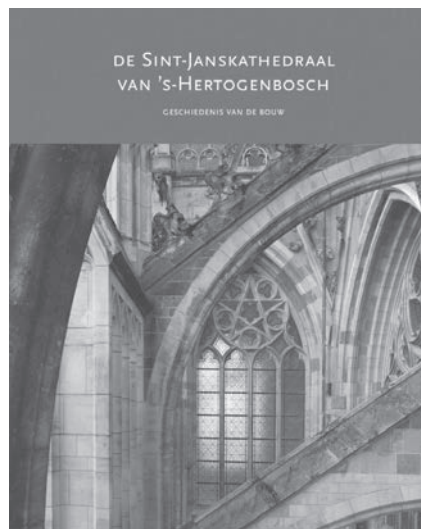
Bosma, Koos & Jan Kolen (red.), *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*, Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2010.

Eelman, Wilma, *Boerenbouwkunst op Texel, 450 jaar boerderijbouw in relatie tot agrarische geschiedenis en wooncultuur*, Uitgave Stichting Historisch Boerderij Onderzoek op Texel, 2010.

Prachtig uitgegeven boek, met veel foto's, prenten, kaarten en schilderijen over de Texelse stolpboerderijen, het gebruik en de bewoners. De boerderij wordt geplaatst in een eigen context en de sociaaleconomische, culturele en agrarische ontwikkelingen en de gevolgen daarvan op de boerderijbouw worden besproken.

Goudeau, Jeroen & Agnes van der Linden (red.), *Jan Stuyt (1868-1934): Een begenadigd en dienend architect*, Nijmeegse Historische Studies, deel 18, Nijmegen 2011.

Haan, Hilde de & Ids Haagsma, *Gebouwen van het Plastische getal: Een lexicon van de 'Bossche School'*, Uitgeverij Architect Haarlem, Haarlem 2010.

Jehee, Jan, *Tussen licht en licht: De ontwikkeling van de vensters, kozijnen, ramen en luiken*, Uitgeverij Waanders, Zwolle 2010.

Kroesen, Justin E.A., *Seitenaltäre in mittelalterlichen Kirchen*, Uitgeverij Schnell und Steiner, Regensburg 2010.

Middeleeuwse kerken hadden meestal vele zij- of nevenaltaren. Sinds de Reformatie zijn de meeste verdwenen, al zijn de bouwsporen nog regelmatig terug te vinden. In dit boek geeft Kroesen (Universiteit Groningen) een mooi Europees overzicht van de verschillende typen, onderdelen en de liturgische betekenis.

Meurs, Paul & Marie-Thérèse van Thoor (red.), *Sanatorium Zonnestraal – Geschiedenis en restauratie van een modern*

monument, NAI Uitgevers, Rotterdam 2011. De rijke historie en de lange restauratiegeschiedenis van dit icoon uit het Nieuwe Bouwen worden in dit boek beschreven. Diverse deskundigen tonen daarnaast de architectonische, landschappelijke en bestuurlijke aspecten van het restauratieproces. De restauratie werd in 2010 bekroond met de World Monuments Fund/Knoll Modernism Prize.

Pühl, Eberhard, *Alte Backsteinhäuser in Ostfriesland und im Jeverland, Backsteinbauten des 15. bis 19. Jahrhunderts*, Isensee Verlag, Oldenburg 2007. ISBN 978-3-89995-323-1

Een handzaam boek met daarin een aardig overzicht van oude bakstenen gebouwen op het platteland van Ostfriesland. Van elk gebouw wordt een korte beschrijving gegeven en zijn een of meer foto's opgenomen.

Quist, W. J., *Vervanging van witte Belgische steen. Materiaalkeuze bij restauratie*, Uitgave TU Delft/©MIT, 2011. Deze uitgave van het proefschrift van Quist handelt over de keuze van natuursteensoorten bij het vervangen van witte Belgische zandige kalksteen in Monumenten in de periode eind negentiende, eind twintigste eeuw. De keuzeargumenten komen aan de orde, net als trends in de natuurstenhandel, alsmede duurzaamheid en compatibiliteit van nieuwe steen. Ook op het web als pdf beschikbaar: www.repository.tudelft.nl/assets/uuid:cebc18ff.../Dissertatie_quist_e-book.pdf.

Sprangers, Peter, *De kunst van De Gruyter: Handel en keramiek in Utrecht en elders*, Samenwerkende uitgevers VOF, Utrecht 2010.

REDACTIE, KOPIJ EN RICHTLIJNEN AUTEURS

REDACTIE NIEUWSBRIEF

hoofredacteur

drs. A.H.(Arendie) Herwig-Kempers
tel.: 023-5240129
email: a.herwig.kempers@hccnet.nl

redactieleden

dr.ing. R.(Ronald) Stenvert
tel.: 030-2881597
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

dhr. J.A.(Jeroen) Nipius
tel.: 078-6150510
e-mail: j.a.nipius@live.nl

drs. M.E.(Elisabeth) Stades-Vischer
tel.: 030-6939125 (werk)
e-mail: m.e.stades@planet.nl

drs. A.(Albert) Reinstra
tel.: 033-4217253
e-mail: a.reinstra@cultureelerfgoed.nl

KOPIJ/REACTIES:

Reacties, artikelen en illustraties dienen te worden gezonden naar de (interim) hoofredacteur Arendie Herwig-Kempers.
e-mail: a.herwig.kempers@hccnet.nl

Graag vóór **1 oktober 2011**

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1: Tekst

Tekst met titel en naam auteur digitaal aanleveren. Geen tabs of inspringingen in de lopende tekst.

Paragrafen scheiden door een witregel. Tussenkopjes naar keuze.

Noten automatisch onder aan de pagina.

2: Illustraties

Illustraties digitaal aanleveren, min. 300 dpi, TIFF of JPEG formaat, op CD of via e-mail. Internetplaatjes zijn in de regel niet bruikbaar.

In de tekst verwijzen naar genummerde illustraties d.m.v. (fig. ..).

Alle illustraties voorzien van een onderschrift, vermeld aan het eind van de tekst.

3: Literatuur.

Literatuur die geciteerd is, of andere bronnen vermelden aan het eind van het artikel in een bibliografie, of verwerken in de noten.

De redactie behoudt zich het recht voor artikelen te weigeren, of in te korten in overleg met de auteur.

Op de omslag: *De moerbout in de onderslagbalk van Rapenburg 61 (1701). Zie ook het artikel 'Oude moeren, een signalering', elders in deze Nieuwsbrief.*
(foto E.D. Orsel, M&A).

